

83.3(2.00с.-Кара) 6
218

КЪРАЧАЙ ТИЛ

4

АТНЫ БОЛУШЛАРЫ

Баш	ким?	сохта	не?	теке
Иелик	кимни?	сохтаны	нени?	текени
Бериучю	кимге?	сохтагъа	неге?	текеге
Тамамлаучу	кимни?	сохтаны	нени?	текени
Орунлаучу	кимде?	сохтада	неде?	текеде
Башлаучу	кимден?	сохтадан	неден?	текеден

БОЛУШ ДЖАЛГЪАУЛАНЫ СХЕМАСЫ

Баш	ким?	не?	
Иелик	кимни?	нени?	ны, -ни, -ну, -ню
Бериучю	кимге?	неге?	-гъа, -ге, -нга, -нге -ха, -а, -е
Тамамлаучу	кимни?	нени?	-ны, -ни, -ну, -ню
Орунлаучу	кимде?	неде?	-да, -де
Башлаучу	кимден?	неден?	-дан, -ден

Сюйюнчланы Х.И., Элкъанланы М.Къ.,
Элкъанланы С.М.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

4 - чю класс

ГРАММАТИКА,
ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ

СЕГИЗИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Окьюу бла илмуну Къарачай-Черкес республика
Министерствосу бегитгенди*

ООО «Полиграф-ЮГ»
Майкоп–2015

ББК 83.3 (2РОС-Кара)

С 18

Суюнчев Х.И., Эльканов М.К., Эльканова С.М.,

С 18 Карачаевский язык: Учебник для 4 класса обще-

образовательных учреждений. – 2-е издание. –

Майкоп: ООО «Полиграф-ЮГ», 2015. – 156 с.

ISBN 978-5-9907195-4-5

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ КЪЫСХАРТЫЛГЪАН ЭНЧИ АТЛАРЫ

А.А. – Акъбайланы Азрет

А.И. – Акъбайланы Исмаил

А. Ф. – Александр Фадеев

Б.А. – Биджиланы Асхат

Б. Д. – Байкъулланы Даут

Б. М. – Байчораланы Магомет

Б.А-М. – Батчаланы Али-Мурат

Бат. М. – Батчаланы Мусса

Б. Х. – Байрамукъланы Халимат

Дж. Х. – Джаубаланы Хусей

Ё. А. – Ёртенланы Азрет

К. В. – Кёбекланы Билял

Къ. И. – Къаракетланы Исса

Къ. Къ. – Къулийланы Къайсын

Къ. Н. С. – Къарачай нарт сёзле.

М.Д. – Мамчуланы Дина

М. Бр. – Микола Братан

М. К. – Мечиланы Къазим

О. М. – Орусланы Махамет

С. А. – Суюнчланы Азамат

С.К. – Сылпагъарланы Кулина

Сем. А. – Семенланы Азрет

Т. А. – Тюркюланы Альберт

Х. М. – Хубийланы Магомет

Х. Н. – Хубийланы Назир

Х. О. – Хубийланы Осман

Ч. М. – Чотчаланы Магомет

Ш. М. – Шаманланы Медиха

– Азбар эт – Выучи наизусть

– Эсде тут – Запомни

Кара.: 6614

ББК 83.3 (2РОС-Кара)

ISBN 978-5-9907195-4-5

Государственная
национальная библиотечка
Карачаево-Черкесской
369000, Россия, КЧР, г. Черкесск
ул. Красноармейская 49

© Суюнчев Х.И., Эльканов М.К., Эльканова С.М., 2015

© РГБУ «КЧРИПКРО», 2015

© ООО «Полиграф-ЮГ», 2015

ДЕПОЗИТАР

ШКОЛГЪА

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Эринмей толтурургъа.

Ише мен артха къалмам,
Окъуудача барырма,
Школуму бошаргъа,
Усталыкъ да алырма.

Агъач уста болурма,
Не моторну билirme,
Къралыма джарарча,
Джашау джолгъа кирirme! (Б. Х.)

Ал класслада окъулгъанны къайтарыу

§ 1. Тауушла бла харифле

С о р у л а :

1. Таууш деб неге айтадыла? Хариф деб а?
2. Тауушла ненча тюрлю боладыла?
3. Ачыкъ тауушла къайсыладыла? Ачыкъ харифле уа?
4. Тунакы тауушла къайсыладыла? Ала ненча тюрлю боладыла?
5. Зынгырдауукъла къайсыладыла? Сангыраула уа?
6. Ачыкъла бла тунакы тауушланы башхалыкълары неди?
7. Таууш кёргюзмеген харифле къайсыладыла?
8. Алфавит деб неге айтадыла?
9. Уллу, гитче харифле къалай джюрютюледиле?

1. Назмучукъну окъугъуз. Хар сёзде ненча таууш бла хариф болгъанын айта джазыгъыз.

Болур ючюн урунууну джигери,
Халкъгъа керек хар бир ишни устасы,
Ишле, окъу, билим бла сауутлан,
Ата джуртну джашнай ёсген сохтасы!

2. Окъугъуз. Ачыкъ харифлени тублерин сыза джазыгъыз.

АНА ТИЛИМ

Сейирлик макъамлы къарачай тил. Дугъум кёзлю, ариу сёзлю къарачай тил. Тюрк тиллени къадамасы-къарачай тил.

Джер юсюнде эм ариу тил, бек бай тил... . Сенде сёлешгендиле нарт джигитле, залимле. Болдунг къанат эки эгиз къарнашха – тау Къарачайгъа эмда шам Малкъаргъа... (Б. А-М.)

3. Назмуну окъугъуз. Зынгырдауукъ тауушланы кѣргюзтген харифлени тюблерин сыза джазыгъыз.

АНА ТИЛИМ

Ана тилим – тауларымы къадау ташы,
Намысымы, насыбымы сыйлы башы.
Ана тилим – джюрегими булбул джыры,
Миллетими нюр чырагъы, сыйы, сыры.

Таугъа-тюзге таб джарашхан ана тилим,
Кѣб джер-суу да кѣре келген ана тилим,
Ташча, ауур, тюкча, дженгил, ана тилим,
Дарман-дары бола билген ана тилим.

Туздам кирик, кирсиз, таза ана тилим,
Кѣкча, мийик, кѣлча, тюбсюз ана тилим. (М. Д.)

4. Джазычуланы тукъумларын алфавит джорукъда джазыгъыз.

Пушкин, Лермонтов, Толстой, Шолохов, Кърымшаухалланы И.Б, Алийланы У., Биджиланы А., Акъбайланы И., Къочхарланы Къ., Джанибекланы А., Ёртенланы А., Байкъулланы Д., Орусланы М., Байрамукъланы Х., Гашокланы Х., Боташланы А., Капаланы С., Батчаланы М., Чикатуланы М., Батчаланы А-К., Лайпанланы С., Кѣбекланы Б., Лайпанланы Б., Хасанланы Н., Джаубаланы Х., Эбзеланы Х.

Уллу харифле бла нек джазабыз быланы?
Дагъыда уллу харифле бла нелени джазабыз?

5. Хапарчыкъны окъугъуз. Сѣздеде ачыкъ, тунакы тауушланы, ачыкъланы къатыларын, джумушакъларын, тунакыланы сангырауларын, зынгырдауукъларын айырыгъыз.

Мен төртюнчю классда окъуйма. Джай мени атам къошха элтген эди. Къошну аллы бла тау суучукъ бара эди. Сууну ары джанында къозучукъла, улакъчыкъла, бузоучукъла отлай эдиле. Алагъа къарт Хасан къараб турду. Къозу кютерге бир кюн мен да бардым. Къозучукъла бир аналарына макъырадыла, бир къызыу-къызыу отлайдыла, бир тизилиб кетиб тебрейдиле. Мен да чабыб бери тыяма.

§ 2. Бѐлюм. Басым. Сѐзлени кѐчюрюю

6. Окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джазгъан,
Балта бла отун джаргъан,
Юйню кирпичин тизген –
Къалай насыбды ишлеген! (Къ. Къ.)

Къолгъа, кирпичин, ишлеген, джаргъан деген сѐзлени бѐлюм-
леге бѐлюб джазыгъыз.

Эсигизге тюшюрююз:

Сѐзде ненча бѐлюм болады?

Бир тизгиннге сыйынмаса, сѐзню экинчиге къалай кѐчюрюрге
керекди?

7. Сѐзлени бѐлюмлеге бѐлюб, алгъы бурун бир бѐлюмлю, аны
ызындан эки бѐлюмлю, андан сора юч бѐлюмлюлени джазыгъыз.

Ю л г ю : *тал, бу-сакъ, джа-быш-макъ.*

Такъюзюк, бусакъ, тал, чынар, шкилди, эмен, къай-
ын, наз, джѐге, шауешик, чум, къоз, кюрюч, джабыш-
макъ, шемшер, джерк, джубуран, нызы, нарат, къаудан,
алысын, отлау, ёрюш, биченлик, къышлыкъ, чаллыкъ,
ханс, кырдык, гяхиник, салам.

8. Сѐзлени кѐчюрюлгенлерича джазыгъыз.

Ю л г ю : *джа-бышмакъ, джабыш-макъ.*

такъюзюк

джабышмакъ

чаллыкъ

Бузоу, тана, ууанык, ёгюз, ийнек, тайчыкъ, къозу, токълу, ишек, мангырамаз, чырпа, маркъа, кёрпе, элтир, къочхар, къой, къызчыкъ, джашчыкъ, къууанчлы, джарашыулукъ, окъуулу, билимли.

9. Сёзлени кёчюрюлгенлерича джазыгъыз. Экиленген тунакылагъа эс бёлюгюз. Ала сёзде бир бёлюмге тюшемидиле? Тюшмей эселе, аланы къалай кёчюрюрге керекди?

Миллиард, миллион, тонна, маталлы, Исса, чыммакъ, быллай, исси, уллу, бусхулла, джыйыллыкъ, тенгнге, дженгнге, кенгнге, сюммек, таллыкъ, къуллукъ.

10. Окъугъуз. Чертилген сёздеде басымгъа, магъаналарына эс бёлюгюз, джазыгъыз, басымла салыгъыз.

Ит киштикни къууду. Бу терек битмейди – къууду. Къызчыкъ чачын эки эшме этди. Къызчыкъ, чачынгы алай эшме. Бу бир къабынды. Ёртен къабынды. Аманны сюрме. Сюрме джитиди. Джарма хантус ич. Сен отун джарма. Гардошдан ийнекни къарны кёбдю. Уруда гардош кёбдю.

Сёзде басым деб неге айтадыла?

Басым башха бёлюмге тайса магъанасы тюрленген тёртюшер сёз табыгъыз. Аллай сёзлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

11. Кесгин окъугъуз, басым белгилени сала джазыгъыз.

КЕСИНГИ АРИУ ДЖЮРЮТ

Джаяу эсенг, эл ичинде асыры уллу, джайралыб атлама. Ол эрши кёрюнеди. Къолларынгы ары-бери асыры уллу силкген да джарашмайды. Билекле санлагъа къысылыракъ турургъа, чынадан энишгеси къымылдаргъа керекди, эркиши да, тиширыу да санларын, тепсерге теб-

регенча, ариу тутаргъа керекдиле. Бир уялыр адамынг юсюнге къараб тургъанча, джолда кесинги алай джюрют. (Адеб джорукъладан.)

§ 3. Ат. Сыфат, Этим

12. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб, джазыгъыз. Хапарда атла, сыфатла, этимле бла хайырланыгъыз.

Керекли сёзле: Аслан, Файруз, табигъат, чапракъла, алтын бетли, сап-сары, баргъандыла, кёргендиле, саргъалгъандыла, джыйгъандыла.

гокк'а

хау'а

джилекл'е

регенча, ариу тутаргъа керекдиле. Бир уялыр адамынг юсюнге къараб тургъанча, джолда кесинги алай джюрют. (Адеб джорукъладан.)

§ 3. Ат. Сыфат. Этим.

12. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб, джазыгъыз. Хапарда атла, сыфатла, этимле бла хайырланыгъыз.

Керекли сёзле: Аслан, Файруз, табигъат, чапракъла, алтын бетли, сап-сары, баргъандыла, кёргендиле, саргъалгъандыла, джыйгъандыла.

гокк'а

хау'а

джилекл'е

13. Хапарчыкъны окъугъуз.

ЧЕГЕТЛЕНИ САКЪЛАГЪЫЗ

Бизни къралда уллу чегетле кёбдюле. Учсуз-къый-ырсыз чегетледе субай, базыкъ терекле, къалын кёкенле ёседиле. Аланы ичинде чапыракълы, ийнели терекле бардыла.

Чегетледе кийик джаныуарла, хайырлы къанатлыла джашайдыла. Ала эл мюлкге уллу пайда келтиредиле.

Чегетни хауасы ариуду, саулукъгъа игиди. Сабийле чегетни бек сюедиле. Ала анда гокка хансла, дамлы джилекле, джаулу чёртлеуюкле джыядыла.

К и м ? н е ? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табыгъыз. Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

К ъ а л л а й ? н е л л а й ? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени табыгъыз. Ала къайсы сёзлени ачыкълаб келгенлерин айтыгъыз. Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Н е э т г е н д и ? н е э т е д и ? деген соруулагъа джууаб берген сёзлени табыб айтыгъыз. Ала нени кёргюзедиле? Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

14. Соруулары орнуна керекли атлары, сыфатлары, этимлени сала джазыгъыз.

Булутла тюбю (к ъ а л л а й ?) джуртладан, бизге таныта (к ъ а л л а й ?) къарамын, чексиз (н е л е г е ?), сыйдам (н е л е г е ?) тюшдю да келди (к ъ а л л а й ?) саламынг.

Джол (н е э т е д и ?) тюзледен таулагъа, мени назмум баш урады сизде башлагъа. (М. Бр.)

С а л ы н н ы к ъ с ё з л е : мийик, огъур, тюзлеге, сыртлагъа, таулу, барады, джашлагъа.

15. Тيوبونده берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазыгъыз.

Биз бараек, гюл джыя, ушакъ эте, терен кёлню джашил джагъаларына, табигъатха джюрек суймеклик элте, сейирсине къызыл гюлханийлерине.

Кёлню кючю тургъан кибиб алада, къарайдыла огъур къарам бла манга. Эсимдеди джазгъы кюню талада, сейир джашау тубеген кибиб тангнга. (Х. Н.)

Ю л г ю : Терен кёлню, ...

§ 4. Зынгырдауукъла бла сангырауланы тюз джазыу

16. Айтылыуу бла джазылыуу бирча болмагъан тунакы харифлени тублерин сыза джазыгъыз, аланы тюз джазылыуларын айыртхан джорукъну айтыгъыз.

Джашил джашнаб чакъгъан чапыракъла Саргъалыб, джерге къарайла.

эллэ

Тынчлыкъ бермей, къачхы аязла

Юслерин сылаб тарайла. (Х. О.)

кёрюб

Ариу Доммай къонакъбайлыкъ этгенед,

Сыйлы кёрюб, орун бериб тёрюнде.

Сени кёрюб, мени эсим кетгенед,

Кёб умутла туугъан элле кёлюмде. (А. Б.)

бахыч

17. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Кёб джашагъан кё... кёре..., дейдиле,

Тюз... да... анга ким да къолун кёлтюре... .

Кё... джашагъан кё... ню биле... , дейдиле,

Бу айтыу да меннге сагъыш этдире... (А. Б.)

18. Берилген сёзлеге мени деген сёзню кьоша джазыгъыз.
Тамакъ, аякъ, таякъ, кюрек, сенек, билек, кёлек,
кьонакъ, ангырчакъ, базук, бёлек.

Ю л г ю : *Токъмакъ – мени токъмагъым.*

19. Точкаланы орнуна керекли харифлени сала джазыгъыз.

Басхыч – басхы...чыкъ, гулоч – гуло...чукъ, къарыл-
гъач – къарылгъа...чыкъ, бургъуч – бургъу...чукъ, кер-
гич – керги...чик, къарачач – къарача...чыкъ.

С Ё З

§ 5. Сёзню къурамы

20. Хапарчыкъны окъугъуз.

Бизге джер бек багъалыды. Джерни байлыгъы кёб-
дю. Джерни тракторла бла сюрербиз. Джерге сеялкала
бла урлукъ салабыз, комбайнла бла оруб, битим джыя-
быз. Андан сора да джерде кёб тюрлю хазна барды.
Джерден алабыз нефть, кёмюр, темир, алтын дегенча
байлыкъланы.

Хапарчыкъда джер деген сёз ненча кере тюбейди?

агъ ач

окъу ма

Джерге, джерде, джерден, джерни деген сёзле ненча
кесекден къуралгъандыла?

Биринчи айтымда джер деген сёз а ненча кесекден
къуралгъанды?

Сёзню къурагъан кесеклеге *сёзню къурамы* дейдиле. Сёзню къурамында не джангыз *тамыр*, не да *тамыр* бла *джалгъау* боладыла.

Сёз ючюн: *джер* деген сёз къуру тамырдан къуралгъан сёздю. *Джерге*, *джерде*, *джерден*, *джерни* дегенлени къурамында уа тамырдан сора джалгъаула да бардыла.

21. Окъугъуз. Сёзлени тамырлары бла джалгъауларын башларында керекли сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Алма, алмада, алмагъа, алмадан, алманы. Кертмеге, кертме, кертмени, кертмеде, кертмеден. Агъач, агъачдан, агъачда, агъачны, агъачха. Сурат, суратха, суратны, суратдан, суратчы.

Ю л г ю : *алма-да*.

22. Этимледе тамырла бла джалгъаулары табыгъыз, орталарына сызчыкъ сала джазыгъыз.

Тур, турлукъду, турама, турду, турсун, турма. Бур, бурлукъма, бурады, бурдум, бурсун, бурма. Хорла, хорлады, хорларма, хорларыкъма, хорласын, хорлама. Окъу, окъурукъду, окъуйма, окъуйду, окъусун, окъума, окъут.

§ 6. Сёзню тамыры

Ана деген сыйлыды. Уллуду ананы къыйыны. Анагъа иги къара. Аанада насыб толуду. Анадан тууады харджигит.

Былайда *ана* деген сёз, айтымлада башха сёзле бла келишир ючюн, кесине джалгъаула джалгъаб келеди. Хар айтымда аны джалгъауу тюрленеди, *ана* кеси уа тюрленмейди.

Сёзню тюрленмеген кесегине тамыр дейдиле. Сёз ючюн: ана, ананы, анагъа, анадан.

23. Тамыр сёзню табыгъыз. Анга кьошулгъан джалгъаула къайсыладыла?

Чанача, чананы, чана, чанасы, чанагъа, чанасыз, чанада, чанала, чанадан.

24. 23-чю иштеги джалгъаулану кючу бла алма, апас деген тамыр сёзлени тюрлендириб джазыгъыз.

кызын

25. Джазыгъыз. Джилек деген тамыры болгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

насыб

Джилек бек татлыды. Биз джай джилекге кёб джюрюйбюз. Джилекни гитче чапыракъчыкълары, кызыл халыгъа ушаш тамырчыкълары болады. Аланы арасындан джилекни кызыл кёзчюгю, меннге келигиз дегенча, къарайды. Джилекден варенье бек татлы болады.

менге

26. Сёзлени тюрленмеген кесеклерини тюблерине сыз тарта джазыгъыз.

Кел, келдиле, келдик, келедиле, келеме; джазыучу, джаз, джазыу; сюрюучю, сюр, сюрюу.

иис

27. Джазыгъыз. Белгиленген сёзде бирча кесеклени тюблерин сызыгъыз.

Наныкъ татлыды. Наныкъгъа эртденбла эртде барыргъа керекди. Наныкъланы кёб джери чегет талалада болады. Наныкъдан варенье къайнатабыз. Наныкъны ийиси ариуду. Якуб мал кютеди. Ол малчы болуб ишленгенли беш джыл болады. Малчыла иги къарагъан малла бек семиредиле. Малчылыкъны хайыры уллуду.

§ 7. Сёзго джалгъауу

28. Джазыгъыз. Китаб деген сёзге кёшулгъан джалгъауланы тюблерин сызыгъыз.

Китаб бизни шохубузду. Мен китабны бек сюеме. Китабда тюрлю-тюрлю хапарла кёбдюле. Барыб кёрмеген джерлеринги, окъуб, китабдан билирге болады. Кюн сайын китабха къарай турсанг, билиминг ёсе барлыкъды.

Китаб деген сёзге ненча джалгъау кёшулгъанды? Ала къайсыладыла?

кита́б

сюэ́ме

29. Джазыгъыз. Къой деген сёзге кёшулгъан джалгъауланы тюблерин сызыгъыз.

Бизни Исмаилны иги кесек кёю барды. Ол фермерди. Аны къарнашы Аслан къойчу болуб ишлейди. Къойдан кёб джун берген мал джокъду. Къойсуз къралла къойлу къралладан джунню сатыб аладыла.

30. 29-чу иште *кзой* деген сёзге ненча джалгъау кёшулгъанды? Ала къайсыладыла? *Кзой* деген сёзню магъанасын тюрлен-

дирген бармыды? – Чу деген джалгъаугъа эс бёлюгюз. *Кзой* деген сёз бла *кзойчу* деген сёзню башхалыгъы неди? – *Чы, – чу, – чи* джалгъаулары хайырландырыб, айтымла къураб джазыгъыз.

Сёзлени тамырларына къошулуб, джангы сёзле къурагъан неда аланы бир-бирине джарашдыргъан кесеклеге *джалгъаула* дейдиле. С ё з ю ч ю н : джайгъа, джайда, джайгъы.

31. *Джай* бла *къыш* деген тамырлагъа къошулгъан джалгъаулары тюблерин сыза джазыгъыз.

– Джай игиди. Мен джайны сюеме, джайгъа ашыгъыбджетеме. Джуюунуб, кюндекъызыб, ох дейсе джай, – деди Мурат.

– Огъай, мен къышны сюеме. Чанала, конёкла бла учаргъа, къар джуммакъ ойнаргъа ашыгъыб, къышха къууанабыз, къыш игиди, – деди Аскер. Къышдан, джайдан сен а къайсын сюесе?

джууун

джуммакъ

32. – Ны, – ни джалгъаула джалгъанган тамырлары тюблерин сыза джазыгъыз.

Атны наллары тюшгендиле. Налны джангыдан урургъа керекди. Аскерни атасы темирчиди. Ол, темирни къыздырыб, налла этди. Туякъны джонуб хазырлады да атха нал уруб ашырды.

§ 8. Бир тамырлы сёзле

33. Сёзлени тамырлары бла джалгъауларын керекли сызчыкъла бла айырыб джазыгъыз.

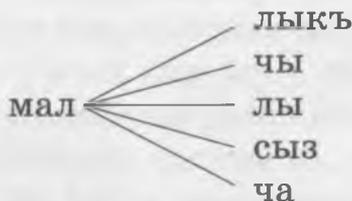
Ю л г ю : *Мал-чы.*

Мал, малчы, маллы, малсыз, малча. Таш, ташчы, ташлы, ташсыз, ташча. Кёксюл, кёгер, кёкча. Окъю, окъюгъан, окъюу, окъюй, окъюр.

Мал деген тамырдан ненча сёз къуралгъанды?
Таш дегенден а?

Бир тамырдан джалгъауланы кючю бла къуралгъан сёзлеге *бир тамырлы сёзле* дейдиле. С ё з ю ч ю н : таш, ташчы , ташлы, ташсыз.

Аланы схемада былай кёргюзтюрге боллукъду:

34. Таш, кёк, окъю деген тамырладан къуралгъан сёзлени башындагы юлгю бла схемаларын салыгъыз.

35. Бир тамырлы сёзлени къауумлаб джазыгъыз, тамырланы тюблерин сызыгъыз.

Ю л г ю : *таза, тазаракъ, тазачыкъ.*

Таза, къызыл, тюлкю, тазаракъ, тюлкючюк, къоян, джел, тюлкюча, тазачыкъ, къызылдым, джелсиз, къоянчыкъ, къызылчыкъ, джелча, джелли, къоянча.

къаум

джелли

36. Бу сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Сурат – суратчы
Окъуу –
Ат –
Газет –
Сёз –
Иш –
Джазыу –

Кюн – кюнлю
Насыб –
Тил –
Кёз –
Къайгъы –
Умут –
Къууанч –

§ 9. Джангы сёзле къурау

37. Агъач деген тамырдан къуралгъан сёзлеге эс бёлюгюз, магъаналарын ангылагъыз.

Джангы клубну эшиклерин, терезелерин этерге агъач керек болду. Агъашчыладан эркинлик алыб, джашла чегетге бардыла. Агъачны хазыр этиб, элге ташыдыла. Дженгил огъуна эшикле бла терезелени ишледиле. Агъачсыз къумачны киши джаратмайды, агъачлыны уа соруб излейдиле. Агъачы иги къумачдан сохталагъа бирча кийимле тикдиле. Сохтала джангы клубда концерт кёргюздюле. Элчиле концертни джаратдыла.

агъа^ч

къуу^а

Агъач, агъашчы деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ бармыды? *Агъач, агъачны* дегенледе уа?

Агъачлы, агъачсыз деген сёзле нени билдиредиле?

Агъачы иги бла *агъачлы* деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ бармыды?

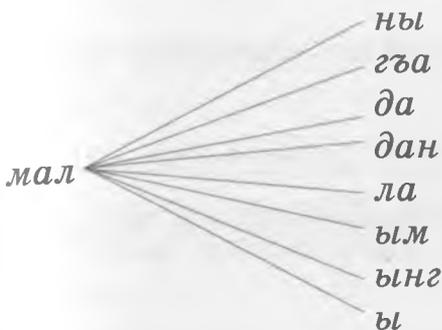
Агъач – джансыз затды, *агъашчы* адамды, *агъачлы* – иги деген магъананы тутады, *агъачсыз* – аман дегенни.

Джалгъаула эки тюрлю боладыла:

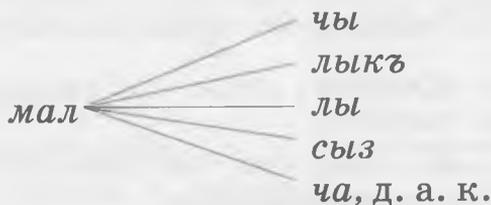
1. Сёз тюрлендириучюле;
2. Сёз къураучула.

Аланы схемалары былайды:

Сёз тюрлендириучюле –
атлада:

Сёз къураучула:

этимледе:

Сёзню тюрлендириб, джангы магъана чыкъмагъанлай, башха сёзле бла келишдирир ючюн, тамыргъа *сёз тюрлендириучю джалгъаула* къошаргъа керекди: школ, арбаз – школну арбазы; биз, класс–бизни классда.

Сёзню тюрлендириб, джангы сёз къурауру ючюн, тамыргъа *сёз къураучу джалгъаула* къошаргъа керекди: чурукъ-чу, чурукъ-лукъ.

38. Сёзлени джалгъауларын табыгъыз, къаллайла болгъанларын айтыгъыз (сёз тюрлендириучюле, сёз къураучула).

Къаз, къазма, къазгъыч. Тарт, тартды, тартхыч. Тут, тутхуч, тутса. Ур, ургъуч, урду. Ач, ачса, ачхыч. Сюз,

сюзгюч, сюзе. Къыр, къыргъыч. Кер, керме, кергич. Бур, бургъуч, бурду. Джаз, джазды, джазгъыч.

39. –Лыкъ, –лукъ, –лик, –люк джалгъаулары болушлугъу бла бешишер сёз къураб джазыгъыз.

Ю л г ю : *адам – адамлыкъ, кёлек – кёлеклик.*

40. –Чы, –чу, –чю джалгъаулары болушлугъу бла бешишер сёз къураб джазыгъыз.

Ю л г ю : *сатыу – сатыучу.*

41. –Ла, –ле джалгъаулары кючю бла джангы сёзле къурагъыз, джазыгъыз.

Ю л г ю : *баш – башла, иш – ишле.*

Джан, джарма, сюрме, исси, джоргъа.

Кесигиз энтда бешишер сёз табыгъыз.

42. Сёз къураучу джалгъаулары тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Сабырлыкъ бла эслилик адамгъа сый бередице.
2. Марачыла, къумушчула, тебердичиле бир-бирлерин эришиуге чакъырдыла.
3. Уллу кёллюк уллулукъгъа джетдирмез.
4. Окъуу да, ёсюу да джашау излеген затладыла.
5. Къарт айтханны этмеген къартлыкъ кёрмез.
6. Анам бла атам тюкенден къысхач, бургъуч, къыргъыч, кергич, кирит, ачхыч, тутхуч келтирдиле.

§ 10. Магъанасы джууукъ неда
къаршчы сезле

43. Айтымланы окъугъуз. Соруулагъа джууаб этигиз. Джазыгъыз.

Шекер татлыды, турма ачыды.

къарашты

Къызла келдиле, джашла кетдиле.

Школ бизден узакъды, сизден а джууукъду.

джуукъ

Шекер бла турманы татыулары бир-бирине ушаймыдыла?

Къызла бла джашланы ишлери бирчамыдыла?

Школгъа джюрюген бизденми тынчды, огъесе сизденми тынчды?

къыыкъ

Сёздеде магъана джанындан бир-бирине къаршчы келгенле боладыла. Аллай сёзлеге *магъанасы къаршчы сёзле* дейдиле. Сёз ючюн: *татлы-ачы, кел-кет, джан-джукълан, узакъ-джууукъ.*

44. *Джарыкъ – къарангы, ариу – эрши, джылы – сууукъ, къач – сюр, джат – тур, ал – бер, келтир – элт* деген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

45. Магъаналары къаршчы келген бешишер нёгерли сёз табыгъыз. Аллай сёзлери болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Ю л г ю : *Кюндюз джарыкъды, кече къарангыды.*

46. Айтымланы окъугъуз. Соруулагъа джууаб этигиз. Джазыгъыз.

Сохта сохтагъа шохлукъ, тенглик этерге керекди.

Фашизм адам улуну джаууду, душманыды.

Гузаба этме: ашыгъыш этсенг, джангылырса.

Шохлукъ бла *тенгликни* магъаналары бир-бирине ушаймыдыла?

Джау бла *душман* дегенни уллу башхалыгъы бармыды?

Гузаба, *ашыгъыш* деген сёзле не магъананы билдиредиле?

Сёзледе магъана джаны бла бир-бирине джууукъ келгенле боладыла. Аллай сёзлеге *магъанасы джууукъ* сёзле дейдиле. Сёз ючюн: *шохлукъ, тенглик; гузаба, ашыгъыш, эринчек, джалкъау, джау, душман, токъ, семиз.*

47. Батыр – таукел, хомух – матух, тири – джигер, ариу – таза, къынгыр – къыйыкъ – къыйсыкъ, тюз – туура деген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

§ 11. Къош сёзле

48. Хапарчыкъны окъугъуз.

Бизни классда отуз сохта барды. Джашчыкъла, къызчыкъла да бардыла. Фатима иги окъуйду. Аны бла бирге олтурады кёккёз Светлана. Аланы алларында **сарычач** Айшат бла Светлана **къанджалбаш** юйде хоншу джашайдыла. Айшатны атасы шофёрду. Ол заводха **ташкёмюр** ташыйды. Светлананы **айрыкъуйрукъ** кёгюрчюню барды.

Къарачач деген сёзде ненча тамыр барды?

Кеккёз деген сёз кёзлени несин билдиреди?

Эки неда андан кёб тамырдан къуралгъан сёзлеге **къош сёзле** дейдиле.

Къош сёзлени бир къауумунда тамырла бирге джазыладыла: **чалбаш**, **къоштиш**, **ташкёмюр**, д. а. к. Бир тукъум къош сёзде уа эки тамырны арасында дефис салынады: **абын-сюрюн**, **сау-эсен**, **дауур-суйюр**.

49. Джазыгъыз. Къош сёзлени тамырларыны тюблерин сызыгъыз.

1. Къарачай-Черкес республикада ташкёмюр кёб джерде чыгъады. 2. Экинчи ферманы ийнеклерини ичинде акъкъашла, ёребашла да бардыла. 3. Чабакъ къармакъда къуртдан эсе джюзаякъны онгсунуб къабады.

50. Окъугъуз. Къош сёзле къурагъан тамырланы табыб айтыгъыз. Быллай сёзле болгъан айтымла къурай джазыгъыз.

Къошкзулакъ, къарамюйюз, Ташкёпюр, акътуякъ, айютабан, алакёз, Таубий, Алтынчач, кзыылджаулукъ.

кёккёз

къан джалбаш

ташкёмюр

§ 12. Къайтаргъу

51. Сёзде джалгъауланы табыгъыз (устазны болушлугъу бла).

КЪАЧ

Октябрь ай джетди. Чапыракъла саргъалыб, джер алтын бет алгъанды. Кюн ариу тийгенликге, хауа сууугъуракъ болгъанды. Сохтала терек бачхада кышхы алмаланы джыядыла. Алашаракъ терекледе алмаланы ууагъыракъ сабийле джыядыла. Мийик терекледен а кёгетлени абадан кызла бла джашла джыядыла. Мелхумлу къач бизге рысхыны кыызгъанмай бергенди. Бизни сынау участогубуз да иги битгенди. Быйыл биз бачхагъа мешхутну кёбюрек къуярыкъбыз. Къачда огъуна

джерни теренирек сюрюб кьоярыкъбыз. Ол уллу битим берликди.

52. Суратха къараб, хапарчыкъ джазыгъыз.

План:

1. Джылны къайсы чагъыды?
2. Табигъат къалай тюрленгенди?
3. Сабийле не этедиле?

53. –Гъа, –ге, –да, –де, –дан, –ден деген джалгъаула кьошулгъан тамырланы табыб айтыгъыз. Джазыгъыз.

– Юйде ким барды? – деген таууш келди. От джагъада олтургъан амма, аны эшитиб, эшикге чыкъды. Арбазда экеулен.

– Келигиз ичгери, джангыз менме, ишден алкъын келмегендиле, – деб чакъырды.

– Игиликге барайыкъ. Клубда фермерлени джыйылыуу боллукъду алты сагъатда. Сыртдан тюшгенлей, сизникиле да ары барсынла.

– Айтырма.

– Да, сау къал, амма, – деб, экиси да арбаздан чыгъыб кетдиле.

54. Устазны болушлугъу бла атладан башха сёзледе да тамыр бла джалгъауну табыгъыз. Бир-бирлеринден сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю : *кюл-ме джаш-ха, келир баш-ха.*

Кюлме джашха, келир башха. Аманнга айтсанг – кюлор, игиге айтсанг – билир. Къалгъан ишге къар джауар. Тюлкю – тешикке, къоян – къамишге. Ишсиз турма. Эл – гуууртха, Гунай-джуууртха. Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер.

§ 13. Тилни кесеклери

55. Окъугъуз. Хапарчыкъда берилген сёзлени магъаналарына эс ийигиз, хар сёзге соруу салыб, нени кёргюзгенин айтыгъыз.

Биз быйыл тёртюнчю классда окъуйбуз. Бизни школ джангы ишленгенди. Анда окъугъанлы тёрт джыл болады. Классда джангы шкафла бардыла. Бюгюн дерс тогъуз сагъатда башланды. Экинчи дерсде космонавтланы юсюнден сейир хапар окъудукъ, алагъа письмо джаздыкъ.

Къарачай тилде кёб сёз барды. Ала бары бирча тюлдюле. Магъаналары, тюрлениулер, айтымда къуллукълары башхадыла. Ол башхалыкълагъа кёре, тилни сёзлери къауумлагъа юлешинедиле. Аллай къауумлагъа *тилни кесеклери* дейдиле.

Ючюнчю классда *ат, сыфат, этим* бла шагъырей болгъан эдик. Быйыл, аланы да теренирек окъуй, *алмаш* бла, *санау* бла, *сёзлеу* бла, *байлам* бла шагъырей боллукъбуз.

Т и л н и к е с е к л е р и :

1. Ат (класс, школ, космонавт).
2. Сыфат (джангы, сейир, къызыл).
3. Санау (юч, ючюнчю, тёрт, экишер).
4. Алмаш (мен, сен, ол, биз, сиз, ала).
5. Этим (окъуйбуз, ишленгенди, башланды).
6. Сёзлеу (быйыл, бюгюн, анда, дженгил).
7. Байлам (бла, не, эмда, да, неда).

джуу'ур

гуу'урт

аяк'ъ

57. Берилген текстден тилни кесеклерин, юлгюдеча айырыб, джазыгъыз.

АРЕНДАТОРЛА

Быйыл школ «Терезе» мюлкню онджети гектар гардош бачхасын арендагъа алгъанды. Сохта бригадада абдан классланы джетмишден аслам сохталары ишлейдиле. Ала кеслери сабан сюредиле, урлукъну айырадыла. Хар гектардан джюз къыркъ центнер гардош алыргъа борч алгъандыла. Ол план толса, сегиз проценти школгъа берилликди. Аны школ кесини хант юйюнде хайыр-

ландырлыкъды. Былтыр школ тепсисин къобуста эмда къызыл чюгюндюр бла кеси баджаргъанды. (*Газетден.*)

Ю л г ю : *Атла*: Ахмат, мюлкде...

Сыфатла: семиз, ...

Этимле: ишлейди, кютеди, ...

Алмашла: ол, ала ...

Санаула: он, ...

Сёзлеуле: быйыл, ...

Байламла: бла, ...

АТ

§ 14. Атны магъанасын къайтаруу

58. Окъугъуз. Атланы алларында скобкадагъы сорууланы сала джазыгъыз.

б-рк

Ю л г ю : (к и м?) *кзойчу*, (н е?) *таз*.

Таз, кёлек, къумгъан, кзойчу, къашыкъ, Осман, башлыкъ, стакан, орундукъ, палтон, кёнчек, чурукъ-чу, чёгюч, кзой, шиндик, тапчан, стол, кюзгю, бёрк, чурукъ, ёгюз.

Ат деб къаллай сёзлеге айтылады?

тапчан

Адамгъа тыйыншлы атла къайсы соруугъа джууаб бердиле?

Адамладан башха затлагъа тыйыншлы атла къайсы соруугъа джууаб бердиле?

суу сар

59. Ким? деген соруугъа джууаб берген сёзлени не? деген соруугъа джууаб этгенледен айырыб джазыгъыз. Сорууну, атны да кёблукъ санда джазыгъыз.

Кимле?

Юлгю: *Сохтала*

Неле?

улакъла

Сохта, улакъ, айю, окъуучу, тюлкю, бёрю, суусар, тана, амма, ишчи, джугъутур, ёгюз, аслан, сюлеусюн, къочхар, аджир, Хасан, Маджир, къойчу, къадыр, тую, къоян, борсукъ, аття, хоншу, къарнаш, эгеч, школ, парта, ручка, перо, устаз.

60. Джазыгъыз. Энци атланы эки кере, тукъум атланы бир кере тюблерин сызыгъыз.

Юлгю: кёпюр, Аминат.

Къарнаш, кюн, кёпюр, Аминат, Батал, китаб, Ибрахим, директор, нартюх, Келимат, Джёгетей, Чомур, Теберди, урчукъ, Киев, Дон, Харьков, Къобан, юзгере, стол, Москва, Сарытюз, Куба, Болгария.

§ 15. Тюз эмда нелик атла

61. Окъугъуз. Айтымлада кёгюрчюн кимники болгъанына эс бёлюгюз.

Кёгюрчюнум барды. Кёгюрчюн огъурлу къанатлыды. Кёгюрчюнюнг къаллайды? Кёгюрчюню гурт чыгъаргъанды. Кёгюрчюнюбюз кёгюрчюнюгюзню хорлады. Кёгюрчюнлери бизникилеге къошулмасынла.

Биринчи айтымда кёгюрчюн меники болгъанын къайсы джалгъаудан билдик?

Кёгюрчюн сеники, аныкы болгъанын къайсы джалгъаула билдиредиле?

Кёгюрчюн бизники, сизники, аланыкы болгъанын неден таныйбыз?

Кёгюрчюн деб къойсакъ, ол кимники болгъаны белгиленемиди?

Затны къайсы бетдегисин, кимники болгъанын билдирмегенлей айтылгъан атха *тюз ат* дейдиле: *парта, келёк*.

Зат къайсы бетде, кимники болгъанын билдириб айтылгъан атха *иелик ат* дейдиле: *партам, партанг, партасы; партабыз, партагъыз, парталары*.

62. Окъугъуз. Тюз атла бла иелик атланы айырыгъыз. Иелик атланы иелерин юлгюдеча сала джазыгъыз.

Тюз атла:
Кюзгю

Иелик атла:
Аны кюзгюсю

кёгюрчю́н

Кюзгю, биченим, отунунг, кюзгюсю, самолёт, мычхым, кечеси, кюнюнг, касса, чачы, кюнлери, мычхыларыбыз, отунларыгъыз, бичен, кече, кюн, отун, чач.

ка́сса

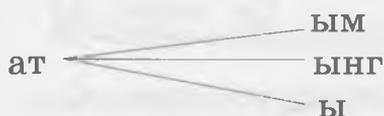
кю́згю

Зат кимники болгъанын билдирген джалгъаулагъа *иелик джалгъаула* дейдиле. С ё з ю ч ю н : *алмам, алманг, алмасы; алмабыз, алмагъыз, алмалары.*

Иелик джалгъаула бирлик санда зат не меники, не сеники, не аныкъы болгъанын, кёблук санда уа не бизники, не сизники, не аланыкъы болгъанын билдиредиле.

63. Бу атланы зат кимники болгъанын кёргюзтген схемаларын джазыгъыз.

Ю л г ю :

Алма, кертме, чырпы, кирпич, тон, тёр, тулукъ, тюртю, эгеч, къарнаш.

64. Кесигиз бешишер ат табыб, аланы, 63-чю ишдеча, схемаларын джазыгъыз.

65. Атлагъа бирлик санда зат кимники болгъанын танытхан джалгъауланы къоша, алларында мен, сен, ол деген сёзлени джазыгъыз.

Ю л г ю : м е н и *школум*, с е н и *школунг*, а н ы *школу*.

Кърал, эл, мюлк, бригада, сабан, бачха, будай, нартюх, машина, трактор, комбайн, сеялка, автобус, китаб, чюгюндюр, класс, мел.

66. 65-чи иштеги атланы кёблук санда да джазыгъыз.

Ю л г ю : *бизни школубуз, сизни школугъуз, аланы школлары.*

§ 16. Атны болушлары

Башха сёзле бла келишдирир ючюн, айтымда атланы ахырларына джалгъаула къошуладыла. Сохта деген сёз-ню тюрлю-тюрлю айтымлада алыб къарайыкъ:

1. Сохта дерсин окъуду.
2. Сохтаны окъууу игиди.
3. Сохтагъа махтау къагъыт берилди.
4. Сохтаны школда бек махтайдыла.
5. Сохтада иги китабла бардыла.
6. Сохтадан сабийле юлгю аладыла.

тюрт'ю

бач'а

сору'у

Магъанасына кёре, атны айтымда алты тюрлю формасы болады. Алагъа *атны болушлары* дейдиле.

Алты болушну да хар бирини энчи соруулары эмда сёзге къошуллукъ джалгъаулары барды. Ат ол соруу-лагъа джууаб этеди.

Б о л у ш л а :

Баш болуш	К и м ? <i>адам</i>
Иелик болуш	К и м н и ? <i>адамны</i>
Бериучю болуш	К и м г е ? <i>адамгъа</i>
Тамамлаучу болуш	К и м н и ? <i>адамны</i>
Орунлаучу болуш	К и м д е ? <i>адамда</i>
Башлаучу болуш	К и м д е н ? <i>адамдан</i>

С о р у у л а :

Н е ? <i>теке.</i>
Н е н и ? <i>текени.</i>
Н е г е ? <i>текеге.</i>
Н е н и ? <i>текени.</i>
Н е д е ? <i>текеде.</i>
Н е д е н ? <i>текеден.</i>

67. Хар болушну сорууун сала джазыгъыз.

Баш	...къарнаш	...стол
Иелик	...къарнашны	...столну
Бериучю	...къарнашха	...столгъа
Тамамлаучу	...къарнашны	...столну

Орунлаучу	...къарнашда	...столда
Башлаучу	...къарнашдан	...столдан

68. Болушланы атлары бла сорууларын сала джазыгъыз.

...джол	... Мурат
...джолну	... Муратны
... джолгъа	... Муратха
... джолну	... Муратны
... джолда	... Муратда
... джолдан	... Муратдан

69. Болушланы атларын, сорууларын азбар айтыгъыз, джазыгъыз. *Терезе, джер* деген сезлени болушлада тюрлендиригиз.

§ 17. Тюз атны джалгъаныуу

Атны болушлада тюрленнгенине *джалгъаныуу* дейдиле.

Магъанасы адамны билдирген атла болушлада *ким? кимни? кимге? кимни? кимде? кимден?* деген соруулагъа джууаб береди: устаз, устазны, устазгъа, устазны, устазда, устаздан. Адамдан къалгъан затланы билдирген атла уа *не? нени? неге? нени? неде? неден?* деген соруулагъа джууаб этеди: стол, столну, столгъа, столну, столда, столдан.

С ъ з ю ч ю н : *Асият, темирчи, бутакъ* деген атланы алайыкъ. *Асият* адам атды, *темирчини* магъанасы да адамны тутады, не ючюн десенг, адамдан башха бир джанлы да темирчи болаллыкъ тюлдю. *Бутакъны* магъанасы уа адамгъа бармайды.

Баш	ким?	<i>Асият</i>
Иел.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Бер.	кимге?	<i>Асиятха</i>
Там.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Орун.	кимде?	<i>Асиятда</i>
Башл.	кимден?	<i>Асиятдан</i>

Баш	ким?	<i>темирчи</i>	не?	<i>бутакъ</i>
Иел.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Бер.	кимге?	<i>темирчиге</i>	неге?	<i>бутакъга</i>
Там.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Орун.	кимде?	<i>темирчиде</i>	неде?	<i>бутакъда</i>
Башл.	кимден?	<i>темирчиден</i>	неден	<i>бутакъдан</i>

джыккыр

къошун

уат

70. Къарт, чана, батыр, къылыч деген атланы джалгъаныулары этигиз. Болушланы соруулары джазыгъыз. Бериучю болушну джалгъауна эс бѣлюгюз.

Баш – ким? къарт, не? чана, ким? батыр, не? къылыч.

Иел.

Орун.

Бер.

Башл.

Там.

71. *Джыккыр, джара, дарман, сапын* деген сѣзлени кесигиз болушлада джалгъаб джазыгъыз. *Дарман, сапын* деген сѣздеде бериучю болушну джалгъауна эс бѣлюгюз.

72. Ат деген сѣзню айтымны магъанасына келиширча тюрлендире джазыгъыз.

Ат...кишнеди. Ахмат ат... джюген салды. Алий ат... джер салды. Умар ат ... чабырды. Исса ат... ойнады. Хасан ат... кетди.

73. *Къойчу, къош, отун, он деген сёзлени джалгъаныуларын этиб джазыгъыз. Бериучю болушну джалгъаууна эс бёлюгюз.*

74. Точкаланы орнуна болуш джалгъаулары сала джазыгъыз.

Къошун къызды. Исса къошун... тюбюн тюшюрдю. Къошун... ууатдыла. Айшат къошун... суу къуйду. Суу къошун... тохтамады. Суу къошун... юй тюбуне тегюлду.

75. Точкаланы орнуна Харун деген атны джарашдырыб джазыгъыз.

... инженерди. ... иши кёбдю, алай а ... ол ауур тиймейди, нек десенг, ол ишни бек сюеди. ... бир алапат портфели барды. ... аны тилеб алдыла.

§ 18. Болуш джалгъаулары тюз джазылыулары

76. Точкаланы орунларына болуш джалгъаулары сала джазыгъыз.

КЪАСАЙЛАНЫ ОСМАН

Сени эсгертменг джылтырайды, Осман,
Могилев шахар... ичинде,
Ит фашистле... биз джокъ этгенбиз
Совет Аскер... кючюн...
Ой, джылтырайды, джанады, Осман,
Кавказ таула... бузлары,
Сени памятнигинге гоккала салалла
Белоруссия... къызлары. *(Османны джырындан)*

77. Къамчи, терек, дженг, джелин деген сёзлени кесигиз джал-
гъаб джазыгъыз.

78. Джазыгъыз. Басняда (тамсилде) къара басылгъан сёзле
къайсы болушда тургъанларын билигиз.

БЁДЕНЕ

Чалкычыла биченликни чала эдиле. Биченликде заба тюбюнде бёденени уясы джарашыб эди. Бёдене, аш келтириб, уясына къонду да уяны тегерегинде хансны чалыныб тургъанын кёрдю. Ол балаларына алай айтды: «Эй балала, бизге кыйынлыкъ келди, энди шош тургъуз, кымылдамагъыз ансы, палахха къаллыкъсыз, ингирде башха джерге кечюрюрме». Балала уа, джарыкъ болгъанына къууаныб: «Анабыз къартды да, бизни ойнарыбызны суймейди», – деб дауур этиб, сызгъырыб башладыла. Бёдене балалада къайгъы джокъ эди. Сабийле, кишилеге азыкъ келтиргенлей, бёдене балаланы дауурларын эшитдиле...

79. Джюк, джюн, кёк, гён деген сёзлени кесигиз джалгъаб джазыгъыз.

80. Тюкю деген сёзню точкаланы орнуна джарашдыра джазыгъыз.

...хыйлачы джаныуарды. ... къуйругъу узунду. Умар ... кёрмегенди. Учучу ... итни юсдюрдю. ... болмагъан харамлыкъ джокъду. Ол ташны артына букъду. Ит, кёрмей, ... озуб кетди.

дженг

бедене

хылачы

Этилген ишледен кёресиз: болушланы джалгъаулары сёзню ахыр бёлюмюнде ачыкъ тауушха неда сёзню артындагъы тунакы тауушха кёре боладыла. Ачыкъ, тунакы тауушла да бирча тюлдюле, тюрлю-тюрлюдюле.

Ол себебден болуш джалгъаулары тюрлюлери болады.

Схемагъа къарайыкъ.

БОЛУШ ДЖАЛГЪАУЛАНЫ СХЕМАСЫ

Болушла	Соруула	Джалгъаула
Баш болуш	к и м ?	н е ?
Иелик болуш	к и м н и ?	н е н и ?
Бериучу болуш	к и м г е ?	н е г е ?
		-ны, -ни, -ну, -ню -гъа, -ге, -нга, -нге, -ха, -а, -е
Тамамлаучу болуш	к и м н и ?	н е н и ?
Орунлаучу болуш	к и м д е ?	н е д е ?
Башлаучу болуш	к и м д е н ?	н е д е н ?
		-дан, -ден

Атла кёблюк санда да джалгъанадыла. Кёблюк саны джалгъаулары –ла, –ле болгъанлары себебли, болуш джалгъаулары да кёблюк санда къуруэки тюрлюсю болады: иелик ны, –ни, бериучю –гъа, –ге, тамамлаучу –ны, –ни, орунлаучу –да, –де, башлаучу –дан, –ден.

Баш	к и м л е ?	къойчула
Иел.	к и м л е н и ?	къойчуланы
Бер.	к и м л е г е ?	къойчулагъа
Там.	к и м л е н и ?	къойчуланы
Орун.	к и м л е д е ?	къойчулада
Башл.	к и м л е д е н ?	къойчуладан
Баш	н е л е ?	ишле
Иел.	н е л е н и ?	ишлени
Бер.	н е л е г е ?	ишлеге
Там.	н е л е н и ?	ишлени
Орун.	н е л е д е ?	ишледе
Башл.	н е л е д е н ?	ишледен

81. Бу сёзлени болушлада джалгъаб джазыгъыз.

Атла, адамла, лётчикле, текеле, къойла.

§ 19. Иелик эмда тамамлаучу болушда

82. Окъугъуз. Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин эсlegung.

Азретни эгечи Азретни сакълайды.

Сабийле китабны ичинде джазылгъан сёзню окъуйдула.

Эслеб къарагъыз да джууаб этигиз.

Иелик болуш бла тамамлаучу болушда атла *кимни?* *нени?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Аланы къалай айырыргъа боллукъду?

Биринчи айтымда биринчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Биринчи айтымда ючюнчю сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда экинчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда бешинчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Иелик болушдагъы ат тилни кесеклеринден ат бла байланыб келеди: Азретни эгечи.

Тамамлаучу болушдагъы ат а этим бла байланыб келеди: Азретни сакълайды.

83. Джазыгъыз. Иелик болушдагъы атланы тюбуне бир сыз, тамамлаучу болушдагъылагъа эки сыз тартыгъыз.

Ахматны къарнашы Ахматны излейди. Ахмат тенглерини бла школну арбазында бачханы къазады, гоккала-

ны орнатады. Школну арбазын сабийле кирсиз тутадыла.

84. Окъугъуз. Иелик болушдагъы атланы сол джанына, тамамлаучу болушдагъыланы онг джанына джазыгъыз.

Ю л г ю : *газетни аты, газетни окъу.*

Газетни аты. Газетни окъу. Тракторну ишлет. Тракторну чархы. Китабны окъу. Китабны тышы. Терекни бутагъы. Терекни сындырма. Кёпюрню ишле. Кёпюрню къулагъы. Ёлканы джулдузу. Ёлканы джаса. Устазны сыйла. Устазны иши. Йнекни сютю. Ийнекни сау. Бузоуну тый. Бузоуну тюгю. Челекни сабы. Челекни тёк.

ч'ыммакъ

душп'ур

а с'а

§ 20. Къайтару

85. Окъугъуз.

1. Ата джуртубуз бизге школла, стадионла, клубла, солуу юйле бергенди. 2. Асият бла Исмаил окъууда, иште да алгъа барадыла. 3. Школда сабийле сурат салыргъа юренедиле. 4. Къарачай-Черкесияны шахарлары, эллери, таулары, тюзлери да ариудула. 5. Адамла фермалада, къурулушлада, заводлада эмда фабрикледеле ишлейдиле. 6. Руслан, амма-джукка эте, аккасыны къатына барды. 7. Акка гоппан айраннга нартюх гюттюню чанчыб ашайды. 8. Исса дуппукъ бычакъ бла этни дуккуллайды. 9. Минги Тау, чыммакъ сархын хыны джелле дуккуллай турсала да, сан этмей турады.

К и м ? к и м л е ? деген соруулагъа джууаб берген атланы джазыгъыз.

Не? н е л е ? деген соруулагъа джууаб берген атланы джазыгъыз.

Иелик джалгъаулары болгъан атланы джазыгъыз.

Текстде тюз атланы табыгъыз. Тюз атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Иелик атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Текстде энчи атланы табыгъыз, джазыгъыз. Энчи атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Текстде тукъум атланы табыгъыз, джазыгъыз. Тукъум атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Джалгъаныу деб неге айтылады? Текстдеги атла къайсы болушда, санда болгъанларын айтыгъыз.

Сохта, джурт деген атланы бирлик, кёблук санда да болушлада джалгъагъыз, джазыгъыз.

86. Джазыгъыз. Айтымлада энчи эмда тукъум атланы табыб, къайсы болушда тургъанларын айырыгъыз.

МУХУ БАШЫНДА

Бу «Теберди» мюлкню Кипкеланы Мурат башчылыкъ этген биринчи сют фермасыды. Къошлары төрт ёзен бир-бирине тюбешген талачыкъдады. Тюз Шобайдакъ Чатны тюбюндеди. Былайдан бышлакъ заводха, къолунгу узатсанг, джетерча, алай джууукъду. Къошда джылы джетмишден эртде атлагъан малчы Абайханланы Унух, ферманы тамадасы Кипкеланы Мурат, дагъыда джыллыгъы келген тиширыу Абайханланы Хауа, Езденланы Стампул ийнеклени сауаргъа хазырланнгандыла. Джангурла джауа, стауат къара батмакъды. Аны төгерегинде хансны уа буз агъартханды. Эм алларында биз джолда танышхан тиширыу, эрлай къолларын са-

пын бла джууб, челегин алыб, сары джаябаш ийнекни тюбюне чёкдю. (Х. О.)

87. Джазыгъыз. Айтымлада хар атны санын, болушун билигиз.

1. Сууну арасы – узун айрымкан. 2. Айрымканны ол джаны – къарагёген, бу джаны – тал чыбыкъ, арасы уа – шаптал. 3. Шаптал чакъса, къар джаугъанча, агъа-рады айрымкан. 4. Джай келгенлей кём-кёк кёгереди. 5. Къачда, чапыракъ агъа тебресе, сап-сары бет алады. 6. Къыш келсе уа, шаптал чакъгъан замандача, акъ болады. (Б. М.)

88. Джазыгъыз. Атланы тинтиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Бизни къралны «Луна-16» деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди. Ол Джерден Айгъа, Айдан Джерге да адамсыз учханды. Аны автоматла джюрютгендиле. Айдан топуракъ алыб къайтханды ол. Аны тинтиб, алимле Айны халындан хапар билгендиле.

Ю л г ю : *Бизни къралны «Луна-16» деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди.*

Ат	Сорууу	Энчи-тукъум	Саны	Болушу	Айтымны къайсы члениди
<i>Айгъа</i>	<i>не?</i>	<i>энчи</i>	<i>бирлик</i>	<i>бериучю</i>	<i>сансыз</i>

СЫФАТ

§ 21. Сыфатны мағъанасын кълйтарыу

89. Окъугъуз

Акъ къумач. Уллу ёгюз. Къара ийнек. Сууукъ суу.
Акъыллы адам. Джарыкъ школ.

Къумач къллайды?

Ёгюзню къллай ышанлары барды?

Кълалгъан айтымлада затланы ышанлары къллайла
болгъанларын айырыгъыз.

Сыфат деб къллай сёзлеге айтылады?

90. Сыфатны тюбюн сыза джазыгъыз.

Исси джерледе кюн джерни бек къыздырады. Ал-
лай джерледе сууукъ къыш болмайды. Джай да, къыш
да терекле джашил кийимле киедиле. Исси джерлени
бир-бирлери джауумлуду, бир-бирлери уа джауумсуз
боладыла. Джауумлу джерледе кълалын чегетле, мийик
терекле ёседиле. Джауумсуз джерлени към басыб ту-
рады.

91. Сыфатлагъа ышанлары келишген атла къошуб джазыгъыз.

Ю л г ю : *къара джамчы.*

Ингичке, базыкъ, джукъа, кълалын, джумушакъ,
кълаты, дженгил, ауур, къара, акъ, сары, мор, джашил,
кълзыл, кёк, кълсха, узун, мийик, алаша, кенг, тар,
уллу, гитче.

к м-кёк

са -сары

ми ик

92. Окъугъуз. Джазыгъыз. Сыфатлы тюблерин сыза джазыгъыз.

АЙЮ БЛА БАЛАСЫ

Къарангы чегетледе джашай эди айю. Мазаллы эмен терекни тюбюнде терен кюрке къазыб, ичинде джылы мурджар этген эди. Джай чегетде ханс, тамыр ашай эди...

Бир джолда айю гитче балачыкъ табды. Добар мамурашчыкъ ариучукъ эди. Джылы сютден тоуб, анасына къысылыб, талай кюнню джукълаб турду.

Баласы джукълагъан кёзюуде, ашарыкъ излей, айю чегетге джайылды. Къызыл наныкъла, къара дугъумла ашаб, терен кюркеде джукълаб къалгъан мамурашчыгына къайтды.

93. Окъугъуз. Джазыгъыз. Сыфатлы тюблерин сыза джазыгъыз.

Бизни элни къатында ариу, уллу чегет барды. Анда узун, базыкъ терекле ёседиле. Чегетни ичинде кенг талала, аланы джырыб ётген джолчукъла бардыла. Уллу тереклени булчукъларында ариу чыпчыкъланы уялары кёрюнедиле. Чегет ууакъ къанатлыдан толуду. Ала кёк чапракъланы араларында учадыла, джарыкъ джырланы джырлайдыла.

Сабийле чегетге, къууанчлы болуб, джилек джыргъа барадыла. Аланы насыблы дауурлары чегетни зынгырдатады.

§ 22. Тюз сыфатла

94. Окъугъуз. Солдагъы сыфатланы онгдагъыладан башхалыкъларына эс бёлюгюз.

Исси джерле
Къызыл байракъ
Джылы хант
Тёбен аяз

Джауумлу джерле
Саблы байракъ
Татыулу хант
Къачхы аяз

Солдагъы сыфатлада тамыр, джалгъау айырыламыды?
Онгдагъы сыфатланы тамырлары бла джалгъауларын табыгъыз.

Тамыры, джалгъауу айырылмагъан сыфатлагъа *тюз сыфатла* дейдиле: *акъ, сары, къара, кёк*.

95. Тюз сыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Акъ айю шималда, бузлу, сууукъ тенгизде джашайды. Анда уллу бузла, кемелеча, ары-бери барыб турадыла. Акъ айюле, аланы биринден бирине секире, сууукъ тенгизде чабакъ, джаныуар тутуб, аланы ашаб джашайдыла. Ауур тюленле, къарыусуз моржла, уллу чабакъла – барысы айюге ашдыла. Акъ айю акъ тюлкюню, бууланы да ашайды. Северде къыш бек узун болады. Акъ айю къыш узуну буз тешике джукълайды.

джыла укъ

юркек

къоркакъ

96. Тюз сыфатла къайсыладыла? Аланы айырыб джазыгъыз.

Ташлы, къызыл, юркек, джашил, бузлу, къара, сары, ташсыз, кёк, аламат, огъурлу, огъурсуз, джылауукъ, уллу, гитче, татыулу, татыусуз, эринчек, тири, къоркъакъ, къызбай.

97. Сыфатладан сора скобкалада соруу сала джазыгъыз.

Мен библиотекадан жангы (...?) китаб алыб окъудум. Анда сейир (...?) хапарла джазылгъандыла. Ол хапарланы терен (...?) магъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу (...?) эгечим бла гитче (...?) къарнашым суюлюб тынгылайдыла.

98. Сыфатлагъа атла къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Ю л г ю : Уллу къарнашым Москвада окъуйду.

Уллу, таза, гитче, аламат, джарыкъ, мор, къызыл, кёк, джашил, сары.

§ 23. Къайтарыу

99. Сыфатланы тюблерине толкъун сыз, ала ачыкълаб келген сёзлени тюблерине тюз сыз тарта джазыгъыз.

Къышхы сууукъла тюшерге дангыл тюзледе не чюндюр, не гардош къоймай къазыб, джыйыб бошагъандыла. Сууукъ къар тюшгюнчю, къачхы ташыуул бошалды. Къарт Харун энтда джылы юйде аз кёрюнеди. Алай а гитче джашына тюбесе, энди хапар соруучу болгъанды. Камсык Махмутчукъну джууабы хазырды:

Атам, сау школда менича «тёртле» бла «бешлеге» окъугъан кёб эсе, отуз сабийди... (Х. О.)

100. Кесгин окъугъуз. Тюз сыфатла бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Сынджыр таула кенгиге этек джаядыла,
Эринлерин чюйюредиле къаяла,
Мермер ташла джылтырайдыла, джанадыла,
Ёзенлеге сейир келбет саладыла.
Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле.
Салкъын, джууаш аяз ура, кёлекке. (Къ. И.)

САНАУ

§ 24. Санауу магъанасы

101. Айтымланы окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёзлеге соруу салыгъыз, аланы магъаналарын айырыгъыз.

Зуриятха *онбиринчи* январда *онеки* джыл толады. Ол тёртюнчю классда окъуйду. Зурият окъугъан классда *отуз* сохта барды. Ала *онбеш* партада олтурадыла. *Биринчи* дерс башланды. Устаз сохталагъа *отуз* тетрадь, *алтмыш* китаб берди. Зурият къангагъа чыкъды. Ол ары экиджюз сексанны джазды. Андан *джюз джыйырманы* ызына алгъанында, *джюз алтмыш* къалды.

Зуриятха ненча джыл толады?

Ненчанчы январда?

Зурият ненчанчы классда окъуйду?

Экиджюз сександан джюз джыйырманы алсанг, ненча къалады?

Затланы санларын, тизгинде орунларын, къуру санны кёргюзтген сёзлеге с а н а у дейдиле.

Санау н е н ч а ? н е н ч а н ч ы ? деген соруулагъа джууаб этеди. Ненча джыл? Онеки джыл. Ненчанчы класс? Тёртюнчю класс.

Н е н ч а ? Отуз, алтмыш, минг, миллион.

Н е н ч а н ч ы ? Отузунчу, къыркъынчы, онбешинчи.

тохсан	эки джюз	эки минг
алтмыш	тогъузджюз	тогъу минг

102. Бу соруулагъа джууабла джазыгъыз. Санауланы тюблерин сызыгъыз.

Бир джылда ненча ай барды?
Бир айда ненча ыйыкъ болады?
Бир ыйыкъда ненча кюн барды?
Май джылны ненчанчы айыды?
Сен ненчанчы классда окъуйса?
Бюгюн айны ненчанчы кюнюдю?
Хар къолда ненча бармакъ барды?
Хар бармакъда ненча джик барды?
Сен анангы ненчанчы сабийисе?

103. Санауланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Уллу Ата джурт къазауат минг тогъузджюз къыркъ бешинчи джыл тогъузунчу майда хорлам бла бошалды.

А.С. Пушкин минг джетиджюз тохсан тогъузунчу джыл туугъанды. Ол отуз сегиз джыл джашагъанды.

«Союз-5» космос кеме бла юч космонавт учхандыла. Аланы экиси «Союз-4» кемеге кёчгендиле. «Союз-5» кемеде бир космонавт к'валгъанды. Ючюсю «Союз-4»-де Джерже тюшгендиле.

Ондан джетини алсанг, юч к'валады. Тохсаннга джыйырма бешни к'вошсанг, джюз онбеш болады.

§ 25. Санчы бла тизгинчи санаула

104. Къара басылгъан санаулагъа соруула сала, аланы магъаналарын айыра ок'вугъуз.

Эки джашчыкъ школгъа барадыла. Ала тёртюнчю классда ок'вуйдула. Джашчык'вла бачхада он терек орнатхандыла. Онунчу терекни Исса келтиргенди. Ала ок'вугъан классда онюч к'быз бла онеки джаш ок'вуйдула. Хасан бла Нина экинчи тизгинде, ючюнчю партада олтурадыла.

Н е н ч а ? деген соруугъа джууаб этген санаугъа санчы санау дейдиле. С ё з ю ч ю н : н е н ч а ? – эки, он, онюч, онеки.

Н е н ч а н ч ы ? деген соруугъа джууаб этген санаугъа тизгинчи санау дейдиле.

С ё з ю ч ю н : н е н ч а н ч ы – тёртюнчю, онунчу, экинчи, ючюнчю.

Санаула ат бла келселе, болушлада, санлада тюрленмейдиле (эки джашчыкъ, эки джашчык'гъа, ючюнчю стол, ючюнчю столну); к'буру санны кёргюзюб, ат бла келмеселе, болушлада, санлада да тюрленедиле: бирге экини к'вошсанг, юч болады. Экинчиле ючюнчюлени

хорладыла. Санаула, ат къалай джалгъана эсе, алай джалгъанадыла.

джыйырма

сейирлик

онюч

105. Санаулары тюблерин сыза, алагъа соруула сала джазыгъыз.

СЕЙИРЛИК САНЛА

Отуз джетини сейир кылыгъы барды. Аны ючге, алтыгъа, тогъузгъа, онекиге, онбешге, онсегизге, джыйырма бирге, джыйырма тёртге, джыйырма джетиге кереле-сенг, сейирлик тизгин чыгъады: джюз онбир, экиджюз джыйырма эки, ючджюз отуз юч, тёртджюз къыркъ тёрт, бешджюз элли беш, алтыджюз алтмыш алты, дже-тиджюз джетмиш джети, сегизджюз сексан сегиз, то-гъузджюз тохсан тогъуз.

106. Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ючюнчю класс экинчи сменада окъуйду. 2. Мени тамада къарнашым онунчу классда окъуйду. Ол айыр-магъа окъугъан сохтады. 3. Минг тогъузджюз элли то-гъузунчу джыл онекинчи сентябрда Айгъа ракета джибе-рилгенди. Айгъа биринчи болуб, бизни ишчиле ишлеген ракета учуб барыб тюшгенди.

107. Санчы санаулары къалай тюрленгенлерине эс ие, тюбле-рин сыза джазыгъыз.

Онбир, онеки къош санауладыла. Онбирге онекини къошсанг, джыйырма юч болады. Исса онбирни башха, онекини бирге джазгъанында, бир халат этген эди.

108. Тизгинчи санаулары тублерин сыза, къалай тюрленгенлерине эс ие джазыгъыз.

Биринчи экинчи джашындан юч джылгъа тамадады. Биринчини юсю-башы ариу джарашханды. Биринчиге, иги ишлегени ючюн, саугъа бердиле. Биринчини джыйылыуда бек махтадыла. Биринчиде алапат джамчы барды. Биринчиден бирси ишчиле юлгю аладыла. Ол халкъгъа халал джюрекли урунады.

109. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарда санаула бла хайырланыгъыз.

§ 26. Санауланы тюз джазыу

110. Санауланы тублерин сыза, аланы ненчашар тамырдан къуралгъанларына эс ие джазыгъыз.

1. Онбирни онекиге къошсанг, джыйырма юч болады. 2. Онтёртден онючню алсанг, анга да онбешни къошсанг, оналты болады. 3. Экиджюз тёртджюзден экиджюзге, бешджюзден ючджюзге, тогъузджюзден джетиджюзге азды.

кил грам^м

джаны у^{ар}

ауу^р лукъ

Онбирден онтогъузгъа дери, экиджюзден тогъузджюзге дери къош санауладыла. Бу къауум санаула экишер тамырдан къуралгъандыла, бирге джазыладыла.

С ё з ю ч ю н: *онбир, онеки, онюч, экиджюз, бешджюз, алтыджюз.*

111. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

Лейлагъа 11 джыл болгъанды. Ол 4 классда окъуйду. Аны тамада къарнашына 15 джыл апрелни 12-де толады. Ол быйыл 8 классха джурюйдю.

200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 къош санауладыла. Экишер тамырдан къуралгъандыла.

112. Айтымланы окъугъуз. Санауланы тублерин сыза, аланы ненчашар сёзден къуралгъанларына эс ие джазыгъыз.

1. Джыйырма беш отуз алтыдан онбирге азды. 2. В.Ф. Быковский джурютген космос кеме «Восток-6», минг тогъузджюз алтмыш ючюнчю джыл, онтёртюнчю

июнда Джерни спутнигини орбитасына чыгыб, джюз онтогъуз сагъатха сексен бир кере айланганды.

Эки, юч неда талай сёзден къуралгъан санаула къурау санауладыла. Ала башха-башха джазыладыла.

С ё з ю ч ю н : *къыркъ беш, минг сегиз, алты минг, тогъуз минг, д. а. к.*

113. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

1. Дуняда эм уллу адамны бою 320 сантиметр болгъанды. Ауурлугъу 423 килограмм тартханды. 2. Бензинни бир килограммыны болушлугъу бла 140 килограмм нефть чыгъарыргъа неда 30 килограмм чоюн эритирге, неда 200 метр къумач согъаргъа, неда 45 къойну къыркъаргъа, неда бир кинофильмни 20 кере кёргюзтюрге боллукъду. 3. Джер юсюнде 100000-ден аслам тюрлю джанууар барды. Адам аланы къуру 50-60 тюрлюсюн юйюрсюндюргенди. Эм алгъа адам итни, тонгузну, иги кесек замандан сора уа тууар малны юретгенди.

114. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

119, 121, 139, 15, 16, 18, 19, 220, 440, 500, 669, 887, 999, 2245.

115. Санаула бла болуш аффикслени къалай джазылгъанларына эс ие сёзле бла джазыгъыз.

12-ден 8-ни алсанг, 4 къалады. 10-нга 10-ну къошсанг, 20 болады. 60-ны 10-нга юлешсенг, 6 чыгъады.

Санау тарх бла джазылыб, болушлада келсе, болуш джалгъаула сызчыкъ бла айырыладыла.

С ё з ю ч ю н : *6-дан 2-ни алсанг, 4 къалады*

116. Санауланы тархла бла джазыгъыз. Болуш джалгъауланы алагъа байлагъыз.

Ю л г ю: 15-ден 8-ни алсанг, 7 къалады.

$15 - 8 = ?$	$202 - 6 = ?$	$80 - 70 = ?$
$25 + 10 = ?$	$221 + 11 = ?$	$90 : 3 = ?$
$3 \times 12 = ?$	$18 : 3 = ?$	$10 \times 4 = ?$
$36 : 4 = ?$	$124 + 6 = ?$	$258 - 58 = ?$

§ 27. Къайтару

117. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Санауланы тюблерин сыза, аланы къаллай санаула болгъанларын айта, джазыгъыз.

КЪОЯНЛА

Нёгерим да, мен да тёрт къоян алыб асырадыкъ. Онунчу кюн эртденбла келиб къарагъаныкъда, къоянла джыйырма тёрт бала табыб тура эдиле. Биз алагъа не тюрлю ашарыкъ да келтирдик. Тенглерибизге онбир къоян бала бердик. Ала да багъыб тебретиле. Джылны аягъына бютеу да къоянла бешджюз отуз тогъуз болдула.

118. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

1. Шимал Кавказда 6 500 тюрлю битим ёседи.
2. Загъзан чегетледе бир къауум терекни мийиклиги 50 – 60 метр болады. Джыллары 300 – 350-ге джетген нарат, нызы терекле тюбейдиле.
3. Тенгизни тенглигинден Черкесск шахар – 537, Карачаевск шахар – 872, Учкулан эл – 1350, Джёгетей эл – 900, Нарсана шахар – 820, Теберди шахар – 1300, Архыз – 1438, Схауат эл да 1749 метр мийикликдедиле.

119. Санауланы болушлагъа салыгъыз. Санауланы сёзле бла джазыгъыз.

5 терек, бешинчи класс, онбеш алма, элли, 305, 6-чы, 7-чи, 578.

120. Сёзтутушлада санчы санауланы тизгинчи санаулагъа айландырыб джазыгъыз. Аланы магъаналары къалай тюрленнгенин айтыгъыз.

Эки класс, онеки парта, джыйырма сегиз джыл, беш-джюз терек, ючджюз кёкен, беш минг машина.

121. Санауланы табыгъыз. Сагъыш этиб, бир къауум санау ат бла, бир къаууму кеси нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

Элли сомгъа алтмыш сомну къошсанг, джюз он сом болады.

Эки джюз джетмишден сексанны алсанг, джюз тохсан къалады.

Тёртюнчю класс бешинчи классны спорт эришиуде озду.

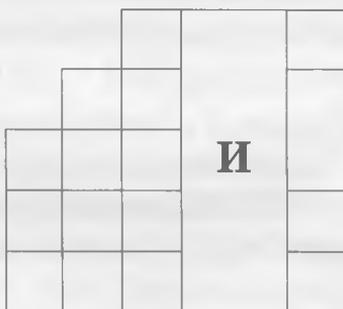
Бешинчи тёртюнчюден артха къалгъанына биз сейирсиндик.

элли́

милли́он

милли́ард

Санауладан толтур

122. Берилген атлагъа санчы бла тизгинчи санаула къошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Къызчыкъ, къаз, тауукъ, тегене, гугурукку, басхыч, баппахан.

123. Айтымлада санаулары схемагъа кёре айырыгъыз.

ДЖЮДЖЕКЧИКЛЕ

Асият бла мен инкубатордан джыйырма джюджекчик алдыкъ. Онбир кюнден джюджекчикле абадан болдула. Бизден юлгю алыб, классыбыздан сегиз сохта барыб, къыркъ сегиз джюджекчик алдыла. Бизни классны сохталары ёсдюрген джюджекчиклени саны алтмыш сегизден артыкъ болду. Бу ишге бешинчи, алтынчы, дже тинчи класслары сохталары да къошулдула.

Бизни школну сохталары, экиджюз джюджекни ёсдюрюб, тауукъ фермагъа бердиле. Ферманы тамадасы бизге бюсюреу этди.

С х е м а :

Санау	Къаллай соруугъа джууаб этеди?	Къаллай санауду?	Ненча тамырдан кърал – гъанды?	Кърал – гъанына кере къаллай санауду?	Къайсы сёз бла байланыды	Айтымны къайсы члениди?
джый-ырма	ненча?	санчы	бир	бош	джю-джек	сансыз

АЛМАШ

§ 28. Алмашы магъанасы

124. Окъугъуз, къара басылгъан сёзле тилни къайсы кесеклерин алмашдырыб келгенлерине эс ийгиз.

Мурат Москвагъа барыб келгенди. Ол Москваны юсюнден сейир хапарла айтады. Аллай хапарланы биз китабда да окъугъанбыз.

Бизни классда джыйырма джашчыкъ окъуйду. Къызчыкъла да анчадыла.

Айтымлада атны, сыфатны, санауну алмашдырыб, аланы орнуна джюрюучю сёзлеге *алмаш* дейдиле. Алмашла атны, сыфатны, санауну сорууларына джууаб бердиле. С ё з ю ч ю н : ким? Ол; къаллай? Аллай; ненчадыла? Анчадыла.

125. Къайсы сёз къайсыны орнуна келгенин айтыгъыз. Джызыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

Ата джуртубуз Марсха, Венерагъа талай космос кеме ийгенди. Аллай кемеле башха планеталагъа да барлыкъдыла. Ала барыб, бизге Марсдан, Венерадан джангы ха-

парла иедиле. Космосха учуу башланнгынчы, планеталадан уллу хапарыбыз джокъ эди. Энди уа аланы юсюнден кёб затны билебиз.

126. Джазыгъыз. Алмашланы тюблерин тартыгъыз, ала къайсы сёзлени орнуна келгенлерин айтыгъыз.

Сабийле школгъа келгендиле. Бюгюн аланы класслары джыйылады. Устаз классха кирди. Сохтала анга ёрге къобдула. Бизни школ джангыды. Аллай школ хоншу элде да барды. Мен бир иги китабны окъудум. Аллай китабла кёб табылмайдыла. Бизни класс джюз терек орнатханды. Бешинчи класс да анча орнатханды.

127. Керек алмашланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Сюрмени ... табсыз тутаса, алай ишлеяллыкъ тюлсе, Хасан, школда ... къалай окъуйса? Бюгюн кинода ... Гагаринни кёрдюм. ... тюнене бизге кирген эди. Ыйых кюн экскурсиягъа баргъанла ... эдик. Терек бачхада ишлерге энди ... барлыкъбыз. Хасан бла Хусей шохладыла. Кеслери да ... школда алаамат окъуйдула. Мен билгенни ... бла ол билемисиз? Байрым кюн ... сагъат бирге дери окъугъанбыз, ... сагъат экиде да школда эдигиз, ... уа сагъат онекиде огъуна юйге кетген эдиле.

экскурсия

планета

шохла

§ 29. Бетлеучю алмашла

128. Айтымлада ишни ким этгенин билиб айтыгъыз, джазыгъыз.

Мен бюгюн кёб иш тындырдым юйде. Сен а болушамыса ананга? Ай, бир ариу джерле кёрдюк биз бюгюн! Сиз а экскурсиягъа барамысыз? Тёртюнчю классны сохталары джигитледиле.

Ишни ким этгенин билдирген алмашлагъа **бетлеучю алмашла** дейдиле. Ала бетлени кёргюзтедиле. С ё з ю ч ю н : *мен, сен, ол, биз, сиз, ала.*

Бетле ючдюле. Схемада аны былай кёргюзтюрге боллукъду:

Б е т л е	Б е т л е у ч ю а л м а ш л а	
	Бирлик сан	Кёблюк сан
1-чи бет	мен	биз
2-чи бет	сен	сиз
3-чю бет	ол	ала

129. Окъугъуз. Бетлеучю алмашланы табыгъыз.

Мен сагъат сегизде киреме дерсге. Биз тамбла экскурсиягъа барлыкъбыз. Иги джаш эсенг, нёгеринге болуш. Тюкенден карандашла, тефтерле алды ол. Аланы сохталагъа чачарыкъды.

Бетлеучю алмашлары бирлик санда болгъан айтымланы джазыгъыз

Бетлеучю алмашлары кёблюк сандагъы айтымланы джазыгъыз.

130. Окъугъуз. Кёблюк сандагъы сёзле бла аланы орнуна келген алмашланы бирлик саннга сала джазыгъыз.

БАТЫР КЪОЯНЛА

Къоянчыкъла чегетде хар шыкъыртдан къоркъа эдиле. Ала бир кюнню къоркъдула, ыйыкъны, айны къоркъдула, джылны къоркъдула. Андан сора ала уллу болдула. Къоркъа-къоркъа эригиб: «Биз бёрюден да, айюден да, тюлкюден да къоркъмайбыз!» – деб, уядан чыкъдыла.

131. Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген алмашлары болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

пелиу^н

бузджар^{ыч}

к^ем^е

§ 30. Бетлеучю алмашланы джалгъаныулары

Бетлеучю алмашла болушлада былай тюрленедиле:

Бирлик сан.

		1 бет	2 бет	3 бет
Баш	ким?	мен	сен	ол
Иел.	к и м н и?	мени	сени	аны
Бер.	кимге?	меннге	сеннге	анга
Там.	кимни?	мени	сени	аны
Орун.	кимде?	менде	сенде	анда
Башл.	кимден?	менден	сенден	андан

Кёблюк сан.

Баш	ким?	биз	сиз	ала
Иел.	кимни?	бизни	сизни	аланы
Бер.	кимге?	бизге	сизге	алагъа

130. Окъугъуз. Кёблюк сандагъы сёзле бла аланы орнуна келген алмашланы бирлик саннга сала джазыгъыз.

БАТЫР КЪОЯНЛА

Къоянчыкъла чегетде хар шыкъыртдан къоркъа эдиле. Ала бир кюнню къоркъдула, ыйыкъны, айны къоркъдула, джылны къоркъдула. Андан сора ала уллу болдула. Къоркъа-къоркъа эригиб: «Биз бёрюден да, айюден да, тюлкюден да къоркъмайбыз!» – деб, уядан чыкъдыла.

131. Мен, сен, ол, биз, сиз, ала деген алмашлары болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

пелиуан

бузджарыч

кеме

§ 30. Бетлеучю алмашлавы джалгъаныулары

Бетлеучю алмашла болушлада былай тюрленедиле:

Бирлик сан.

		1 бет	2 бет	3 бет
Баш	ким?	мен	сен	ол
Иел.	к и м н и?	мени	сени	аны
Бер.	кимге?	меннге	сеннге	анга
Там.	кимни?	мени	сени	аны
Орун.	кимде?	менде	сенде	анда
Башл.	кимден?	менден	сенден	андан

Кёблюк сан.

Баш	ким?	биз	сиз	ала
Иел.	кимни?	бизни	сизни	аланы
Бер.	кимге?	бизге	сизге	алагъа

Там.	кимни?	бизни	сизни	аланы
Орун.	кимде?	бизде	сизде	алада
Башл.	кимден?	бизден	сизден	аладан

132. Ол деген бетлеучю алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... келди. ... къолунда китабы барды. ... ручка керекди. ... ручкиасы джокъду. ... айыб джокъду, ручкиасы сыннган этгенди. ... ариу джазгъан джокъду.

къоркъя-къоркъя

къоин

ыыкъ

133. Джазыгъыз. Алмашланы санын, болушларын айыргъыз.

БУЗДЖАРГЪЫЧ

Окъуу, билим бизде бек кючлю ёсгендиле. Биз Ата джуртубузну алгъа баргъанына къууанабыз. Бизде атом

кюч бла джюзген буз джаргъыч кеме ишленгенди. Ол Севердеги буз тенгизледе джюзеди. Сиз сагъыш этчигиз, бузджаргъыч къалынлыгъы алты метрден атлагъан бузланы, чапыракъны джыртханча, джарады. Ол кемелеге джол ачыб барады, ала да аны ызындан джорюйдюле. Пелиуан бузджаргъыч аллай залим бузланы джарыб, 8 – 9 айны джорюсе, урандан къуру 11 – 15 килограмм къоратады.

Кемелеге джол ачхандан сора да, бузджаргъыч кёб джюк ташыйды. Сиз аны суратын кёргенмисиз? Мен кёргенме. Ол бек ариуду, уллуду! Аны бизни ишчиле, инженерле ишлегендиле. Ала окъууну, билимни кючю бла ишлегендиле бузджаргъычны.

134. Джазыгъыз. Алмашланы табыгъыз, къайсы санда, къайсы болушда тургъанларын айтыгъыз.

- Мурат, сен Санкт-Петербургда не кёрдюнг?
- Санкт-Петербургда уа кёб затны кёрдюм мен.
- Сени ары ким ийген эди?
- Школда иги окъуйса деб ийген эдиле мени.
- Сеннге нёгер ким эди?
- Асхат. Ол да келди бизни бла.
- Сизге ким эте эди тамадалыкъ?
- Устазыбыз эди бизни тамадабыз.
- Сизден анда къалгъан болдуму?
- Огъай, биз барыбыз да бирге къайтдыкъ.

135. Мен деген алмашны орнуна ол дегенни салыб джазыгъыз.

Мен совхозда тууар кютеме. Мени анам тюкенде, атам шахтада ишлейдиле. Меннге, иги ишлегеним ючюн, махтау къагъыт берилгенди. Менде сексан тууар барды. Фермада менден сора да кёбле ишлейдиле.

136. 135-чи ишдеги айтымлагъа сен деген алмашны салыб джазыгъыз.

137. 135-чи ишдеги айтымлагъа биз деген алмашны салыб джазыгъыз.

§ 31. Болуш джалгъауланн тюз джазылыулары

138. Точкаланы орнуна керекли болуш джалгъау сала джазыгъыз.

Джер къазыб, темир чыгъарыб, тѣш... салыб тюеме, ан... сабан агъач, чалкъы этиб, сен... иеме. Сен да мен... аны орнуна ун, бышлакъ, джау иесе. (Б.А.)

Мал... эсе, джан татлы, сен... къойдум малымы, хатер эт сууукъ атлы, алма мен... джанымы. (Къ. И.)

чабама

ашайбыз

къачаса

139. Точкаланы орунларына мен деген алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... ариу Къобанны бойнунда орналгъан тау элде туугъанма. Джети джылым джетгенинде, атам ... школгъа элтди. ... он джыл болгъанында, ючюнчю классны бошагъан эдим. ... иги окъуй эдим, ... эриниу къылыкъ джокъ эди. Атамы ... сора да беш сабийи барды. Барыбыз да окъуйбуз.

140. Бу алмашлагъа сѣзле къошуб, айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Ю л г ю : *Ол чабады.*

... чабады. ... барама. ... къачаса. ... ашайбыз. ... учасыз. ... сѣлешедиле.

141. Бу алмашлагъа сёзле кёшуб, айтымла кёурагъыз, джазыгъыз.

Ю л г ю : *Мен ишлейме.*

Мен ... . Сени ... . Бизге ... . Аны ... . Сизде ... . Алдан... . Меннге ... . Сиз ... . Аланы ... . Ол ... . Сен ... .

§ 32. Къайтарыу

142. Эсигизге тюшюрюгюз:

Алмаш деб къаллай сёзлеге айтылады?

Бирлик санда бетлеучю алмашла ненчадыла, къайсыладыла?

Кёблюк санда уа ненчадыла, къайсыладыла?

Бетлеучю алмашла къалай джалгъанадыла? Мен, ол, сиз, ала деген алмашланы джалгъаныуларын этигиз.

143. Мен деген алмашны бютеу болуш формалары болгъан айтымладан хапарчыкъ кёураб джазыгъыз.

144. 135-чи иштеги хапарчыкъда:

Мен деген алмашны орнуна *биз* дегенни салыб джазыгъыз.

Мен дегенни орнуна *сиз* деген алмашны салыб джазыгъыз.

Мен дегенни орнуна *ала* деген алмашны салыб джазыгъыз.

145. Джазыгъыз. Алмашланы тинтиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Ай Джерни спутнигиди. Ол Джерни тегерегине айланады. Айны юсюнден устазны бир сейир китабла-

ры бардыла. Аланы сабийлеге бериб окъутады ол. Мен окъуб бошасам, сеннге берирме. Бизни класс да, сизни класс да джыйылыб, Айны юсюнден окъугъаныбызны сюзген этерикбиз.

Ю л г ю : *Ол Джерни тѣгерегине айланады.*

Алмаш	Къаллай алмашды	Бети	Саны	Болушу	Айтымны къайсы члениди
Ол	бетлеучю	ючюнчю	бирлик	баш	башчы

ЭТИМ

§ 33. Этимни магъанасын къайтару

146. Окъугъуз. Этимлени сорууларын сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

Ю л г ю : *Самолѣт* (не этеди?) *учады.*

Самолет учады. Сохта окъугъанды. Сен юйге кетериксе. Тауукъ кычырды. Тууар ёкюреди. Джырчы джырларыкъды. Киштик чычханны тутду. Кѣк кюкюрейди. Джауарыкъды. Терек ауду.

Этим деб къаллай сѣзлеге айтылады?

Текстде этимле къайсы заманда болгъанларын айтыгъыз.

147. Бу атлагъа этимле кѣошуб, айтымла къурагъыз.

Ю л г ю : *Ат чабады.*

Керекли сѣзле: чабады, къачады, шууулдайды, учады, джылынады, сѣлешеди, бюгюледи, ойнайды, чалады, джукълайды, кютеди, ёседи.

148. Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Ат ...

Къоян ...

Суу ...

Къуш ...

Кюн ...

Адам ...

Терек ...

Сабий ...

Чалкъычы ...

Киштик ...

Къойчу ...

Ханс ...

Ишчиле заводлада .... Малчыла мал .... Алма терекден джерге ... . Къазанны отдан ... . Халис эгечине письмо ... . Ийнек бузоун .... Хамит Москвагъа .... Тюнене джангур ... .

149. Къачда кегетле джетселе, терек бачхада къаллай ишле этиледиле? Хапарчыкъ къурагъыз. Этимлени сорууларын сала, тублерин сыза джазыгъыз.

Ю л г ю : *Терек бачхада кёгетле* (не этгенди -
ле ?) бишгендиле.

б о г ю л е д и

ш у у у л д а й д ы

о й н а й д ы

§ 34. Этимни заманлары

150. Окъугъуз. Хар айтымда этим билдирген ишни къачан этилгенине эс бёлюгюз. Джазыгъыз.

Адам улу джашагъанды, джашайды эмда джаша-
рыкъды ёмюрлеге. Исмаил бютеу сабанын сюргенди.
Аталаны ишин джаш тёлю элтгенди, элтеди, элтирик-
ди. Асият яслиге джюрюйдю, андан сора школгъа бар-
лыкъды.

Этимни юч заманы барды: *бусагъат заман, оз-
гъан заман, боллукъ заман*. Этим заманына кёре
тыйыншлы соруулагъа джууаб береди. С ё з ю ч ю н :
не этеди? джазады; не этди? джазды; не этерикди?
джазарыкъды.

Бусагъат заман	Боллукъ заман	Озгъан заман
Не этеди?	Не этерикди?	Не этди?
Окъуйду	оқъурукъду	оқъуду

151. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманларына кёре, этимлени юч къауум этиб джазыгъыз.

Келеди, келликди, келди. Джюзеди, джюздю, джю-
зерикди. Согъады, сокъду, согъарыкъды. Джырлайды,
джырлады, джырларыкъды. Чабады, чабды, чабарыкъды.

152. Окъугъуз. Этимлени тюблерин сыза, хар бирини заманын белгилей (башларында) джазыгъыз.

ПИЛ

Индияда бир адамны пили болгъанды. Иеси, пилни кереклисича бакъмай, джегиб турду. Бир кюн пил, иесине ачыуланды да, къатына къоймай тохтады. Ол кишини тиширыуу джылады. Ол, сабийлерин келтириб, пилни аллына сюеди да: «Пил! Сен быланы аталарыны айтханын этмейсе, была не ашаб джашарыкъдыла?!», — деди.

Пил, сабийлеге къараб туруб, тамадаларын бурну бла кёлтюрюб, кесини бойнуна миндирди. Сора джашчыкъны айтханына тынгылаб, анга къуллукъ этиб башлады.

(оз. зам.)

Ю л г ю : *Индияда бир адамны пили болгъанды.*

153. Айтымланы джазыгъыз. Бусагъат заманны этимлерини тюблерине бир, боллукъ заманныкъылагъа эки, озгъан заманыкъылагъа юч сыз тартыгъыз.

Хасан, къагъытны ашыгъыш джазыб, почтагъа атды. Атасы, анасы аны аскерге барлыгъына къууанадыла. Хасан энди уллу кёллю болду. Тюнене ингирден бери юзмей джангур джауады. Мудалиф дерсин айырмагъа биледи. Ол, окъуб келсе, иги ишде ишлерикди.

154. Суратлада ким не этеди?

Айтымланы джазыгъыз, этимлени тюблерин сызыгъыз. Айтымлада этимлени озгъан заманнга буруб джазыгъыз.

Айтымлада этимлени боллукъ заманга буруб джазыгъыз.
Айтымлада башчыла бла хапарчыланы юч заманда да кёблюк сан-
да джазыгъыз.

Джашчыкъ
школгъа...

Къызчыкъ
сурат...

Бузоу...

Экскаватор...

Ишчи юй...

Джашчыкъ...

Этим санлада тюрленеди. Санла экидиле.

1. Бирлик сан	2. Кёблюк сан
Мен окъуйма	Биз окъуйбуз
Сен джазаса	Сиз джазасыз
Ол джырлайды	Ала джырлайдыла.

155. Этимлени санлада тюрлендиригиз.

Тур, кел, бар, окъут, сана, тебре, джек, такъ.

Этим бетледе тюрленеди. Бетле ючдюле:

1-чи бет: мен окъуйма, биз окъуйбуз.

2-чи бет: сен окъуйса, сиз окъуйсуз.

3-чю бет: ол окъуйду, ала окъуйдула.

156. Этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

Джаз, ал, терге, ойна, болуш, ая, серме, чыкъ.

тирл'неди

джаз'лды

окъу'лады

Этим заманлада тюрленеди. Заманла ючдюле:

Бусагъат заман: мен джазама, биз джазабыз.

Озгъан заман: мен джаздым, биз джаздыкъ.

Боллукъ заман: мен джазарыкъма, биз джазарыкъбыз.

Этимни заманлада, бетледе, санлада тюрленгеннин *этимни джегилиую* дейдиле.

157. Окъугъуз. Этимни санын, бетин, заманын айтыгъыз. Джазыгъыз.

Бизни классыбыз бир кюн музейге экскурсиягъа барды. Къалай сейир затла кёрдюк биз анда! Таулуланы эски юйлерине сейирсиндим мен. Уллу юйге къарайса да, от джагъаны сынджырын, оджакъны кёресе. Джыйгъычда тёшекле къаланыб турадыла. Мюйюшде чепкен агъач сюеледи. Бир къыз, олтуруб, чепкен согъады. Устаз бурунгу джашаудан кёб хапар айтды. Музейден халкъыбызны турмушу, заманлагъа кёре, тюрлениб баргъанын ангылаб къайытдыкъ.

158. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукъ заманлада, бирлик, кёблук санлада тюрлендиригиз.

Джет, ач, тут, аша, изле, табла, секир, чынга.

§ 36. Этимни бусагъат заманы

Этимни бусагъат заманы ишни бола тургъанын бил-диреди, не этеме? не этесе? Не этеди? деген соруулагъа джууаб береди. С ё з ю ч ю н : *ойнайма, ойнайса, ойнайды.*

С е з ю ч ю н : *Мен джазама, сен окзуйса, ол ишлейди.* Снутник айланады. Этимни бу халына бетледе тюрлениую дейдиле.

Этимнибусагъатзаманыанытамырынабирджалгъауну тюрлюлери: тунакыдан сора -а, -е, ачыкъдан сора -й, алагъа дабетлени джалгъаулары къошулуб къуралады: *джаз-а-ма, окзу-й-ма, айлан-а-ды.* Быллайэтимлеишни бусагъатда бола тургъанын билдиредиле. Была кёблук санда да джюрюйдюле. С ё з ю ч ю н : *Биз джазабыз. Сиз окзуйсуз. Ала ишлейдиле.* Этимни бу халына санлада тюрлениую дейдиле.

159. Берилген этимледен бусагъат заманны биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе бирлик бла кёблюк санларын къураб джазыгъыз.

Къал, чал, сал, бер, тий, эш, тый, изле, сакъла, джорт, чаб.

Ю л г ю :

Бирлик сан:

1. Къалама
2. Къаласа
3. Къалады

Кёблюк сан:

1. Къалабыз
2. Къаласыз
3. Къаладыла

160. Ал, кел деген этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

чы вгá

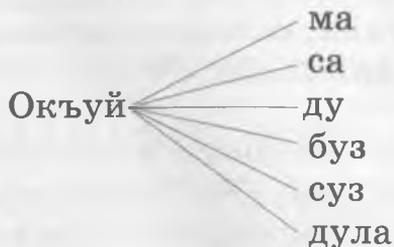
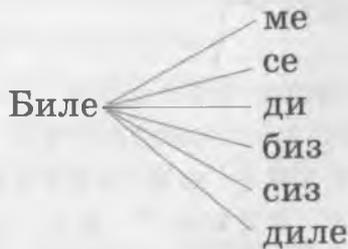
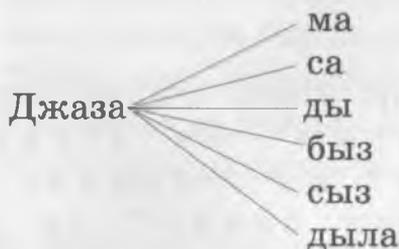
сю ел

джюрю

161. Этимлени бусагъат заманда бет джалгъауларыны схемаларын салыгъыз.

Олтур, толтур, джюрю, сёлеш, айт.

Ю л г ю л е :

162. Таб, кир, тогъу, джюкле деген этимлени схемаларын 161-чи ишдеча этиб джазыгъыз.

163. Этимле къайсы заманда, къайсы бетдедиле?

Барады	джырлайдыла	келесе
Бараса	джырлайсыз	келеме
Барама	джырлайбыз	келеди

С ё з ю ч ю н : барады – бусагъат заман, 3-чю бет.

§ 37. Этимни озгъан заманы

164. Озгъан заманны этимлерин бусагъат заман бла тенгlesh-диригиз. Джазыгъыз.

Мен барама – мен бардым, баргъанма, баргъан эдим. Сен джетесе – сен джетдинг, джетгенсе, джетген эдинг. Ол ишлейди – ол ишледи, ишлегенди, ишлеген эди. Биз джюрюйбиз – биз джюрюдюк, джюрюгенбиз, джюрюген эдик. Сиз кесесиз – сиз кесдигиз, кесгенсиз, кесген эдигиз. Ала дженгедиле, дженгдиле, дженгнгендиле, дженгнген эдиле.

Этимни озгъан заманы ишни этилиб бошалгъанын кёрюзеди, не этдим? не этдинг? не этди? не этгенсе? не этгенди? не этген эдим? не этген эдинг? не этген эди? деген соруулагъа джуууаб береди. С ё з ю ч ю н : *келдим, келдинг, келди, келгенсе, келгенди, келген эдим, келген эдинг, келген эди.*

Этимни озгъан заманы аны тамырына джалгъаулан-ны -ды, -ди, -ду, -дю, неда -гъан, -хан, -ген, -нген тюрлю-лери, алагъа да бет джалгъаула къошулуб къуралады:

джырла-ды-м, кел-ди-м, бур-ду-къ, бар-гъан-ма, кюл-ген-се, кёрюн-нген-ди.

165. Озгъан заманны къурагъан джалгъаулары эки джанларындан сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Ю л г ю : *кет-ген-ди.*

Андан бери къаллай бир заман кетгенди! Кёб кере, кёб джерде къаты сермешиуле болгъандыла. Аны унутханды Дебо. Бюгюн а терек орталада кеси джангыз сюеледи. Нафисатны сёзлери не эсе да Дебону эсине тюшдюле... Алай а сагъышны тауушла бёлдюле... (К. Б.)

166. Кесгин окъугъуз, озгъан заманны этимлерини тюблерин сыза, аланы къурагъан джалгъаулары эки джанларындан сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Бурун, эртде, Аймуш деб бир болгъанды,
Стауатны кёл къатында орнатханды,
Хар заманда Хурла Тюзде тургъанды,
Къой сюрюю сыртны-къолну къаралтханды.
Къой кютерге бир да уста болгъанды,
Джанындан да къойланы бек суйгенди,
Аны аты хар къайда айтылгъанды,
Ол къойланы тиллерин да билгенди. (О. М.)

167. Берилген этимледен озгъан заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Сокъ, саламлаш, джамат, сын, сор, ышан, сана, такъ.

Ю л г ю : *сокъ – сокъду, сокъгъанды, сокъгъан эди.*

джегъил

джегъген

джетген

168. Тилбургъучну юзюгюн окъугъуз. Озгъан замандагъы этимлени бетлерин, санларын айтыгъыз, тюблерин сыза, джазыгъыз.

Бара-бара баз табдым,
Базны ичинде таракъ табдым,
Таракъны аммагъа бердим,
Амма манга баппу берди.
Баппуну итге атдым,
Ит манга кючюк берди,
Кючюкню къойчугъа бердим,
Къойчу манга къозу берди.
Къозуну къонакъгъа сойдум,
Къонакъ манга къамчи берди,
Къамчини джерге урдум,
Джер меннге чѐмюч берди.

§ 38. Озгъан заманда этимни джегилиую

169. Озгъан заманны этимлерини къалай джегилгенлерине эс ийигиз.

Бирлик сан:

Мен алдым, алгъан-ма, алгъан эди-м.
Сен алды-нг, алгъан-са, алгъан эди-нг.
Ол алды, алгъан-ды, алгъан эди.

Кѐблюк сан:

Биз алды-къ, алгъан-быз, алгъан эдик.
Сиз алдыгъыз, алгъан-сыз, алгъан эди-гиз.
Ала алды-ла, алгъан-дыла, алгъан эди-ле.

т юрт

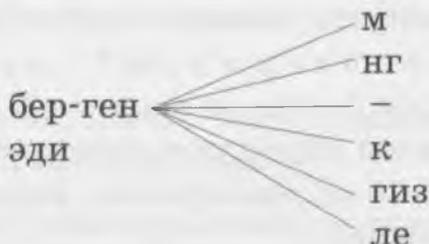
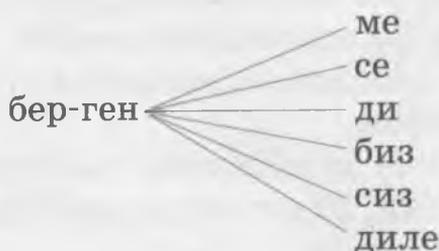
рлѐ

со ѝ

170. Берилген этимлени озгъан заманнга сала, бетледе, санлада юлгюдеча тюрлендире, джазыгъыз.

Бур, сал, ёрле, чыкъ, кир, тюрт, секир, окъу, джаз.

Ю л г ю :

171. Берилген этимлени озгъан заманда джегилиулерин этигиз.

Чал, ат, сыла, джорт, уртра, джерле.

§ 39. Этимни боллукъ заманы

турлукъма

джууарыкъма

кийиникме

172. Окъугъуз. Къара басылгъан этимле билдирген ишни къачан боллугъун айырыгъыз, аланы тюрлерин сыза джазыгъыз.

СОХТАЛАНЫ КЮНЮ

Школгъа къалай джюрюрюмю планын салгъанма. Ол былайды. Мен эртденбла 7 сагъатда турлукъма, физзарядка этерикме, къолуму, бетими джууарыкъ-

ма, кийинникме, ашаб бошагъанлай, школгъа кетерикме.

Мен школда китаб окъурма, джазарма, задач этерме. Дерсле бошалгъанлай, юйге къайтырма. Юйде ашагъандан сора, солурукъма, тенглерим бла ойнарыкъма. Андан сора дерслерими этерме. Ингирде юйде болушурма, отун джарырма, маллагъа суу ичирирме, башха джумуш да этерме.

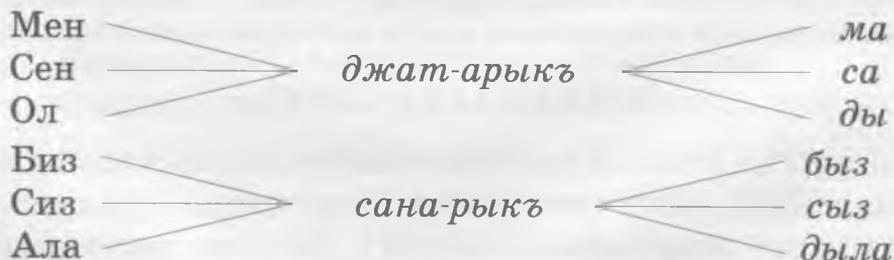
Кече дерслерими тындыргъанлай, сумкамы джыярыкъма, 21 сагъатда джатарыкъма.

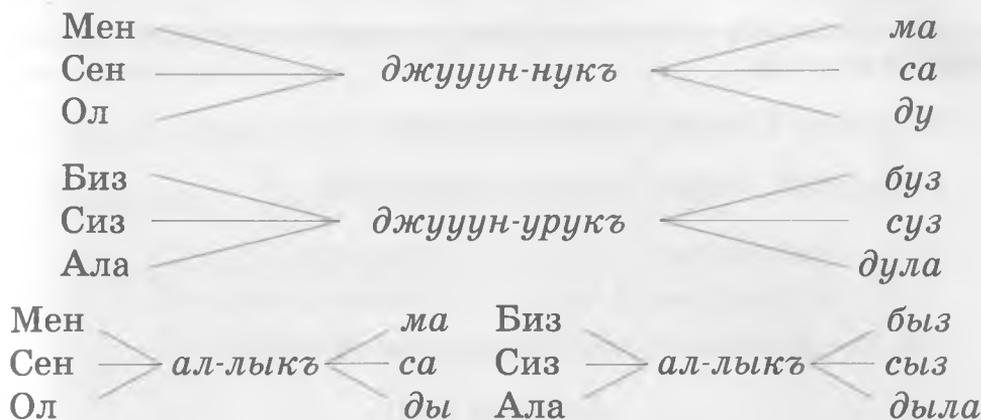
Этимни боллукъ заманы ишни энди этиллигин билдиреди. Не этерикме? не этериксе? не этерикди? не этерме? не этерсе? не этер? деген соруулагъа джууаб этеди ол. Сёз юч юн : ишлерикме, ишлериксе, ишлерикди, ишлерме, ишлерсе, ишлер.

Сёз юч юн : Не этерекди? – турлукъду, джууарыкъды, кийинникди, барлыкъды.

Не этер? – окъур, джазар, этер, ойнар, билир.

Этимни боллукъ заманы аны тамырына джалгъауланы –рыкъ, –рукъ, –рик, –рюк, неда –ныкъ, –нукъ, –ник, –нюк, неда –лыкъ, –лукъ, –лик, –люк, неда –ыр, –ур, –ир, –юр тюрлюлери къошулуб къуралады.

173. Этимледен боллукъ заманны къураб, юлгюдеча джазыгъыз.

Къач, кет, къаб, джаз, солу, джюлю, терге, мин, юрен, кёрюн, кюл, бар, бур, бер.

Ю л г ю : *Къач – къачарыкъма, къачарма.*

174. Кесгин окъугъуз, боллукъ замандагъы этимлени тюблерин сыза, боллукъ заманны къурагъан джалгъауланы эки джанларыннан сызчыкъла бла айыра, джазыгъыз.

Ю л г ю : *Эки кёзюнг чолпанлача джан-ар-ла.*

Ауур тобла бирден джаныб атылсала,
 Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,
 Джел ургъанны джыйылагъан джугъутурлай,
 Къулакъларынг ёрге турурла,
 Къаяланы, ёзенлени зангырдатыб.
 Къонгурауча таууш этиб кишнерсе,
 Ёрге-энишге тесукъа этиб тебрерсе,
 Къатауузса – джюгеннге урушурса,
 Санга къанат битер, сен учунурса. (О. М.)

175. Берилген этимледен боллукъ заманны къураб, экинчи бетде джазыгъыз.

Ю л г ю : Сен билериксе, билерсе.

Биле, тий, тебре, башла, къыс, уч.

§ 40. Боллукъ заманда этимни джегилюю

176. Окъугъуз, бет джалгъаулагъа эс ийигиз.

Бирлик сан:

Мен чабарыкъ-ма, чабар-ма, берлик-ме, берир-ме.

Сен чабарыкъ-са, чабар-са, берлик-се, берир-се.

Ол чабарыкъ-ды, берлик-ди, орлукъ-ду, кюллюк-дю, чабар, берир, омур, кюлюр.

Кёблюк сан:

Биз чабарыкъ-быз, берлик-биз, кюллюк-бюз, орлукъ-буз, чабар-быз, берир-биз, кюлюр-бюз, омур-буз.

Сиз чабарыкъ-сыз, берлик-сиз, кюллюк-сюз, орлукъ-суз, чабар-сыз, берир-сиз, кюлюр-сюз, омур-суз.

Ала чабарыкъ-дыла, берлик-диле, кюллюк-дюле, орлукъ-дула, чабар-ла, берир-ле, кюлюр-ле, омур-ла.

кюллюкбюз

ойнарыкъбыз

чабарыкъма

177. Берилген этимлени боллукъ заманда бетлеге, санлагъа сала джазыгъыз.

Ойна, эсле, ангыла, къору, талпы, къалкъы, джюрю.

Ю л г ю :

Мен ойнарыкъма.

Биз ойнарыкъбыз.

Сен ойнарыкъса.

Сиз ойнарыкъсыз.

Ол ойнарыкъды.

Ала ойнарыкъдыла.

178. Берилген этимлени боллукъ заманда бетлеге, санлагъа сала джазыгъыз.

Джыр, къыр, тур, кер, кир, сюр, кёр.

Ю л г ю :

Мен джырырма.

Биз джырырбыз.

Сен джырырса.

Сиз джырырсыз.

Ол джырыр.

Ала джырырла.

§ 41. Этимни айтымда къуллугъу

179. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сиз тартыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ

1. Бизни джерибизде чыкъмагъан хазна джокъду.
2. Бизни къралда кёб миллет барды. 3. Ала бары, кърарнашлага, джашайдыла. 4. Джерибизни север джанында сууукълукъ 72 градус болады. 5. Къыбыла джанында уа иссилик +72 болады. 6. Ол къадар джерни, чеклерин аскерибиз джигер къроруулайды. 7. Къралыбыз къазатны суймейди. 8. Ол халкъланы джашаулары къроркъуусуз, къайгъысыз, мамырлы болурун излейди.

Айтымда хапарчыла тилни къайсы кесегидиле?

Ол хапарчыланы (этимлени) заманларын, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Этим айтымда хапарчы болады. Башчыны не этгенин, не этеригин, анга не болгъанын, не боллугъун кёргюзеди. С ё з ю ч ю н : Исмаил школгъа (не этеди?) барады.

180. Суратлагъа къараб, айтымла къураб джазыгъыз, хапарчыны тюбюн эки сыз бла сызыгъыз, башчыны уа бир сыз бла.

181. Берилген текстде этимден къуралгъан хапарчыланы тюблерин эки сыз бла сыза джазыгъыз.

КЪАР ДЖАУАДЫ, БОРАЙДЫ

Къар джауады, борайды,
Ханны неси къорайды?
Кеси къаты джукълайды,
Къатыны ачха санайды,

Терезеден къарайды,
Кюбюр тюбюн къармайды.
Джашы тоуб джырлайды,
Къызы ёпкелеб къыйнайды,
Къашын-башын бояйды,
Кирпиклерин сылайды

182. «Ана тил» китабдан хапарчылары этимден къуралгъан бешишер айтым джазыб алыгъыз.

ми плёт

ханна

тилбургууч

§ 42. Къайтару

183. Назмуну окъугъуз. Этимле къайсы заманда, къайсы бетде, къайсы санда болгъанларын айтыгъыз, джазыгъыз.

Къуу тёшекге миниб, киштик джатады,
Мур-мур эте, кюню алай батады.
Не берсенг да, кёзюн къысыб ашайды,
Къайгъысы джокъ, бек насыблы джашайды.
Къойнубузгъа бек къубултуб алабыз,
Кесине да ашны ариуун салабыз,
Ахлу, джууукъ кибики, бирге джашайбыз,
Бир столда бирге ашайбыз.
Тёшегингде къуу тюклерин къояды,
Сен бермесенг, кеси урлаб тояды,
Сен джукъласанг, юйде хата этеди,
Аякъ таууш этмей, чыгъыб кетеди. (Кз. Кз.)

184. Этимни санын, заманын, бетин айтыгъыз, джазыгъыз.

Джетди	олтурдула	кюлдюм
Джетдинг	олтурдугъуз	кюлдю
Джетдим	олтурдукъ	кюлдюнг

185. Окъугъуз. Хапарчыланы табыгъыз, хар бирини заманын, бетин, санын айырыб джазыгъыз.

ДЖАНГЫ ДЖЫЛ

Джангы джыл джетди. Школгъа джашил нызычыкъ келтирдик, клубну ортасына орнатдыкъ. Нызычыкъны оюнчакъладан джасандырдыкъ. Кюле тургъан маймулчукъну кѳргенлеринде, сабийле да кюлдюле. Нызычыкъны тубюнде, къолуна бир четенни алыб, сюеледи Буз Акка. Четенде оюнчакъла бардыла – ёчге берирге сабийлеге.

186. Джазыгъыз. Этимлени тинтиб, схемаларын тубюндеча салыгъыз.

Кюн сайын фермагъа атама болушургъа барама. Тамбла да барлыкъма. Ферманы къатында мен бир дорбун табханма. Аны ичинде сейир затла бардыла. Бурун анда адамла джашагъандыла. Дорбуннга биринчи киргенимде, бираз къоркъгъан эдим. Историядан устазыбыз дорбуннга экскурсия этерикди.

Ю л г ю : *Къар кѳб джауады.*

Этим	Сорууу	Заманы	Бети	Саны	Айтымны къайсы члениди
<i>Джауады</i>	не этеди?	бусагъат	ючюнчю	бирлик	хапарчы

187. Суратха къараб, хапарчыкъ тизиб джазыгъыз.

Керекли сёзле: нызы терекчик, оюнчакъла, чыммакъ-акъ, джылтырайды, къууанадыла, учадыла, мияла буз.

СЁЗЛЕУ

§ 43. Сёзлеуно магъанасы

188. Айтымланы окъугъуз. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Бюгюн классла джыйылыуну бек таб бардырдыла. 2. Былайда экинчи класс, арлакъда биринчи – шатырларын къурдула. 3. Исса школ джорукъланы ариу сакълайды. 4. Биз къыш окъуйбуз, джай солуйбуз.

Сёзлеу тилни кесегиди. Ишни къачан, къайда, къалай этилгенин кёргюзеди. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этеди. Къачан? – *Бюгюн, джай, къыш.*

Къайда? – *Былайда, арлакъда.* Къалай? – *иги, таб, ариу, тынч.*

189. Айтымланы джазыгъыз. Биринчи бла экинчи столбикде айтымланы магъаналарын тенгледиригиз. Сёзлеулени тюблерин сызыгъыз.

1. Къар джаугъан дженгил тохтады.	1. Къар джаугъан тохтады.
2. Мурат иги окъуйду.	2. Мурат окъуйду.
3. Тюнене байрам уллу болду.	3. Байрам болду.
4. Тёбентин ургъан аяз сууукъ болады.	4. Аяз сууукъ болады.
5. Бюгюн эришиу болукъду	5. Эришиу боллукъду.

Сёзлеуле айтымда къайсы сёзле бла байланыб келгендиле?
Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

уу'акъ-уу'акъ

се'ир-тамаш'а

ар'ма-та'лма

190. Назмучукъну окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

КЪЫШ КЕЛЕДИ

Энтда келди бизге къыш,
Бёлениб акъ тонуна,
Ийди сууукъ джеллерин
Солуна бла онгуна.

Энтда келди бизге къыш,
Таудан тюзге седирей;
Элибизге къарайды
Кюн да, тийиб сёдегей.

Энтда келди бизге къыш,
Келбет сала джериме,
Джайылгъанды окъасы
Узунуна, кенгине.

Энтда келди бизге къыш,
Сокъмакъ сала джер-джерге,
Чабадыла сабийле
Ары бла бериге. (Дж. Х.)

§ 44. Къачан? къайда? къалай?
деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле

191. Айтымланы окъугъуз. Сыфат бла сёзлеуню бир-биринден айыра билигиз.

Эсигизде болсун: *сыфат ат бла байланыб келеди, к ъ а л л а й? деген соруугъа джууаб этеди, сёзлеу а этим бла келеди, к ъ а л л а й? деген соруугъа джууаб этеди.*

Сёзлеулени тюблерин сызыгъыз.

1. Сейир иш болду. Иш сейир болду. 2. Къыбыладан джылы джел келди. Кюн джылы болду. 3. Сууукъ кюн болду. 4. Сабийле джарыкъ джашауда ёседиле. Кюн джарыкъ тийди 5. Джашчыкъла ариу тепсеуню тепсейдиле. Джашчыкъла ариу тепсейдиле.

192. Сёзлеуле бла ала ачыкълаб келген этимлени айырыб джазыгъыз.

Сёзлеулеге соруула салыгъыз.

Ю л г ю : *Ишлейдиле (к ъ а л л а й?) арымай-талмай.*

1. Сохтала школну арбазында арымай-талмай ишлейдиле. 2. Тамбла сохталаны джыйылыгуу сейир-тамаша боллукъду. 3. Тюнене тёбенден талай адам бирден джетдиле. 4. Узакъда арба джызылдагъан таууш аз-аз эшитиледи. 5. Анда-мында сабий джылагъан тауушла ууакъ-ууакъ чыгъадыла.

193. Айтымланы окъугъуз. Соруулагъа кёре, точкаланы орнуна керекли сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Ол сурат (к ъ а л л а й?)... салады. 2. Осман (к ъ а й р ы?) ... бурулду. 3. (К ъ а ч а н?) ... (к ъ а й д а?) ... эришиу

(к ъ а л а й?) ... болду. 4. Фатима (к ъ а ч а н?) ... (к ѡ а й-дан?) ... (к ъ а л а й?) келди. 5. (К ъ а ч а н?) ... сабийле (к ъ а л а й?) ... ок ѡ уйдула. 6. (К ъ а й д а?) ... ууак ѡ суула (к ъ а л а й?) ... аг ѡ адыла.

Э с г е р т и у . Атла бла с ѡ злеулени бир-бирине к ѡ а тышдырмаг ѡ ыз. Бир к ѡ а уум атла орунлаучу болушда к ъ а й д а ? (ш а х а р д а) , башлаучу болушда к ъ а й-дан? (к ъ о ш д а н) , бериучю болушда к ъ а й р ы ? (э л г е) деген соруулаг ѡ а джууаб этедиле.

э р т д е н б л а

ч а р т л а б

д ж у у о л д е б

194. К ъ а й д а ? к ъ а й д а н ? к ъ а й р ы ? деген соруулаг ѡ а джууаб этген атланы с ѡ злеуле бла алмашдырыб д ж а з ы г ѡ ыз.

Сохтала сахарг ѡ а барадыла. Ала сахарда суратха тюшерикдиле. Сохтала, сахардан к ѡ айтсала, к ѡ рген затларыны юсюнден сочинение д ж а з а р ы к ѡ адыла.

...Экинчи кюн ала чегетге бардыла. Чегетде к ѡ б зат к ѡ рдюле. Сохтала чегетден к ѡ айтханларында, кеч болг ѡ ан эди.

195. Айырылыб басмаланган с ѡ злеулени атла бла алмашдырыб д ж а з ы г ѡ ыз.

Биз ары к ѡ ошха бардык ѡ . Анда малчыланы маллаг ѡ а к ѡ алай к ѡ араг ѡ анларын к ѡ рдюк. Малчылаг ѡ а болушдук ѡ : бузоучук ѡ ланы тюблерин тазаладык ѡ , сют ичирдик.

Андан к ѡ айтханык ѡ да, тенглерибиз бизге хапар сордула. Биз да анда к ѡ ргенибизни, не этгенибизни юсюнден хапар айтдык ѡ .

...Экинчи кюн ала да, бизден юлгю алыб, ары бардыла.

196. Точкаланы орнуна къачан? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулени сала джазыгъыз.

Къанатлыла джылы джерледен... къайтыб келедиле. Ала, тереклени бутакъларына къонуб, ... джырлайдыла. ... Мусса аланы ... джырлагъанларын эштди. Ол эшикге ... чыкъды. Исса да ... джетди. Ала къайтыб келген къарылгъачланы бутакълагъа къонуб тургъанларын кёрдюле. Анга ... къууандыла.

С а л ы н н ы к ь с ё з л е у л е : *джаз, мычмай, ариу, эртденбла, джююлдеб, чартлаб, терк, бек.*

197. Сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

КЪЫШ

Къыш сууугъу бла бек ийиреди. Къар терен джаугъанды. Битим уллу боллукъду деб, сабанчыла мардасыз къууанадыла. Анда-мында сабийлени тауушлары джарыкъ чыгъады. Ала чаналарын къапхакъны башына кючденбутдан чыгъардыла. Сабийле анда ингирге дери учдула. Ингирде акъырын-акъырын юйлерине къайтдыла.

198. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеуле тилни къайсы кесегин ачыкълагъанларын айтыгъыз. Сёзлеулени тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз.

1. Мен бек алаамат китаб окъудум. 2. Минги Тау чынг мийик тауланы бириди. 3. Сен кемсиз узун хапар айтдынг. 4. Сен мардасыз ариу хат бла джазаса. 5. Бююн тамам исси кюн болду.

Сёзлеу сыфат бла келирге да боллукъду. Сыфат бла келсе, затны ышаныны мардасын кёргюзеди.

С ё з ю ч ю н : *бек алаамат, чынг мийик.*

199. Точкаланы орнуна сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Сенден ... алашаракъ бир къызчыкъ къобуз согъа тура эди. 2. Мен ... ариу къызны кёрдюм. 3. Бу къаядан ... мийигирек къаядан улакъчыкъ секириб кетди. 4. ... уллу къууанч этгенден не этерин билмей, Мусса айлана эди. 5. ... ургъан джел бир кесек шош болду.

С а л ы н ы к ь с ё з л е у л е : аз, бек, аз-буз, асыры, бекден бек.

§ 45. Сёзлеуню тюз джазылыуу

200. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тублерин сыза, айтымланы джазыгъыз. Сёзлеулени къалай джазылгъанларына эс ийигиз.

1. Бу сагъат бек багъалы сагъатды. Къургъанлайыма, бусагъат джюрюб башларыкъды. 2. Бу сагъатдан эсе, сени сагъатынг учузуракъды. Хасан бусагъатдан дже-терикди. 3. Бу джыл къалгъан джылладан эсе алапат болду. Быйыл битим иги боллукъду. 4. Ол бирси кюнден эсе, бюгюн иш иги баджарылды. Бюрсюкюн, джауум джаууб, аз ишлеген эдик.

Айырылыб джазылгъан сёзлени бир-биринден не башхалыкъ-лары барды?

Алагъа басым къалай тюшеди?

Бир басымлы къош сёзлеуле бирге джазыладыла.
С ё з ю ч ю н : бусагъат, бюрсюкюн, бюгюн.

201. Скобкаланы ача джазыгъыз.

1. Бу сагъат тюз джюрюйдю. 2. Ахмат бусагъат кел-ликди. 4. Бу (кюнден) эсе, ол бирси (кюн) джылы эди.

4. (Бу кюн, бюгюн) джангур джауаргъа болур. 5. (Ол сагъатлай, олсагъатлай) мени сагъатым да тюз джюрюб башлады. 6. (Олсагъатлай, ол сагъатлай) джетдиле тенглерим.

бусагъат

бюрсюкюн

бююн

202. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза, къалай джазылгъанларына эс ие, джазыгъыз.

Анда-мында машина гюрюлдеген тауушла аз-аз чыгъа эдиле. Аланы ары-бери озгъан тауушлары бекденбек келе башладыла. Ала арымай-талмай къралгъа мюрзеу ташый эдиле. Складлагъа джетер-джетмез, эрлай-бурлай джюклерин къотарыб, ызларына гузаба-гузаба къайтадыла.

Бирча неда ушаш тамырладан къуралгъан къош сёзлеуле сызчыкъ (дефис) бла джазыладыла.

С ё з ю ч ю н: *кёб-кёб, аз-маз, эртден-ингир, акъырын-акъырын.*

203. Берилген сёзлеуле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Джарты-къурту, башха-башха, арtdан-алдан, кюй-юб-бишиб, ауа-сауа, арыб-талыб.

§ 46. Къайтарыу

204. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда сёзлеуле болсунла.

205. Хапарчыкъны окъугъуз. Сёзлеулеге соруула сала, тублерин сыза джазыгъыз.

АЙЮ

Бир кече итибиз къаты чабды. Чегетде шыкъырт аз-аз эштилды. Бёрю улугъан таууш узакъдан келеди. Къарнашчыгъым, къоркъуб, бек джылайды. Ит дагъыда гузаба-гузаба чабды. Атам бал четенле таба дженгил-дженгил атлаб тебреди. Четенлени эрлай-бурлай санады. Къыйырындан бир четенни къорагъанын эследи. Олсагъатлай огъары джаныбыздан бир таш тёнгереди. Айю, бир четенни да кёлтюрюб, ауа-сауа бара эди. Адамла андан-мындан чабдыла. Айюню ёлтюрюб, четенни кёзюу-кёзюу кёлтюре келдиле.

206. Текстдеги сёзлеулени, схемагъа кёре, айырыб джазыгъыз.

ХАДИЖАТ

Хадижат төгерегине къарады. Ол сагъатдан баш иесини нёгерлери берген герохчукъ эсине тюшдю. Ол а бешикни къатында эди. Хадижат анга узалгъаны бла

бандитлени бири, алайгъа джетиб, аягъы бла бешикни уруб, бир джанына аудургъаны тенг болду. Джаш ана, нени да унутуб, анга мыллыгын атды. Аны ары иймеди. Аллын алыб: «Ол гырджынланы да, джау, бышлакъ бар эсе, аланы да дженгил чыгъар», – деди. (Ш.М.)

С х е м а :

Сёзлеу	Къайсы соруугъа джууаб этеди	Нени кергюзеди	Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди	Айтымны къайсы члениди
къаты	къалай?	ишни халын	чабды	сансыз

БАЙЛАМ

§ 47. Байламны магъанасы

207. Айтымланы окъугъуз, айырылыб басмаланган сёзлени нек джюрютюлгенлерине эс ийгиз.

1. Москва бла Петербург бизни къралда уллу сахарладыла. 2. Сыртла да, чегетле да джаз бет алгъандыла. 3. Кюндюз джылыды эмда шошду. 4. Къыш кетди, джаз да келди.

Бла, да, эмда деген сёзчюкле айтымлада соруулагъа джууаб этемидиле?

Биринчи, экинчи, ючюнчю айтымлада ала нек джюрютюледиле?

Тёртюнчю айтым ненча айтымдан къуралгъанды? Да деген сёзчюк нек келгенди?

Ючюнчю айтымда эмда деген сёзчюкню къуллагъу неди?

Айтымны членлерин неда айтымланы кеслерин бир-бирине байлагъан къуллукъчу сёзлеге байламла дейдиле. С ё з ючюн: *Лейла бла Асият туугъан эгечледиле. Къар джауду эмда суукъ джел келди.*

208. Айтымланы джазыгъыз, байламланы тюблерин сызыгъыз.

Айтек туугъанды эмда ёсгенди элде. Шахаргъа кёчюнчюнге дери школда окъугъанды эмда анасыны джуушуна болушханды. Джай Науруз, Шамиль тенглери бла чегетге да, чабакъ тутаргъа да, джууунургъа да баруучан эди. Заман кетгенден сора да ала тенглик тутадыла эмда бири бирлерине болушадыла.

209. Точкаланы орнуна да, эмда, бла байламладан бирин сала джазыгъыз.

1. Сохта къызчыкъла ... джашчыкъла махтаныб айтадыла Ююсюн атын. Ол ариу халили ... иги окъугъан сохта болгъанды. Хасан... , Хусей..., Ильяс ... аны. Уллу Ата джурт къазауатны заманында этген джигитликлерини юсюнден джазылгъан кёб назмула ..., хапарла ... окъугъандыла. 2. Бизге багъалыдыла сабанла, тюзле ... таула. 3. Джай лагерде сабийле кёлде джууунган ..., кюнде кюйген ... этдиле.

тег

джууун

къазаут

210. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

211. Точкаланы орнуна атла сала джазыгъыз.

... бла ... фермада ишлейдиле. Ала анда ... да, ... да, ... къарайдыла. ... бла ... къарагъан ... да, ... да ... бек иги эт алгъандыла. Ала къралгъа ... да, ... да, ... да, ... да бередила.

С а л ы н н ы к ъ а т л а : Науруз, Исса, ийнеклеге, къойлагъа, атлагъа, Исса, Науруз, атла, къойла, ийнекле, эт, сют, джюн, тери.

§ 48. Джалгъаучу байламла (бла, да, эмда)

212. Окъугъуз, байламланы къуллукъларын айтыгъыз.

1. Джер да, кёк да къралды кючлю джангурну аллы бла. 2. Тау тёпелеге уруш ёрледи, сиз да джаралы болдугъуз анда. 3. Айтады сейир таурухла бла хапар, къарт

анам кирик, огъурлу чынар. 4. Дангыл тюз эм кыйы-
ырсыз кыйрдыш барады эмда унамайды тауусулургъа.
(Х. Н.)

Бла, да, эмда джалгъаучу байламладыла. Ала
айтымны членлерин, кыош айтымгъа кирген бош ай-
тымланы байлайдыла.

213. Айтымланы ахыр сёзлерин кыоша джазыгъыз.

1. Роза чабыб арбазгъа кирди, Сафар да ... 2. Гезам
тоб ойнарыбызны айтды, Айшат да ... 3. Дерс бошалды,
биз да.... 4. Сууукъ кыыш кетди, джылы джаз да ... .
5. Джерни джашил кырдык джабды, чыпчыкъла да ... .

214. Берилген текстден байламла байлагъан сёзлени айырыб
джазыгъыз.

ЧЕГЕТДЕ

Атам бла мен чегетге бардыкъ. Чегетни кыйырын-
да эмен, чынар эмда кыйын терекле ёсе эдиле. Бусакъ-
ла да, акъ кыйынла да, джёгеле да чегетге ариу келбет
саладыла. Чёгюч ургъанча, бир таууш эштиб кыарадым.
Эмен бла чынаргъа кыонуб, бир кыолан ариу кыанатлы-
ла джити бурунлары бла тереклени ура тургъанларын
кёрдюм. Ала агъач тауукъла болгъанларын атам меннге
айтды.

215. Ана тил китабдан байламлары болгъан 5 айтым табыб
джазыгъыз.

кыйын

джёге

бусакъ

§ 49. Къайтарыу

216. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз. Сочинениегизде байламла байлаб келген сёзле болсунла.

217. *Бла, да, эмда* байламлары болгъан айтымла къураб джазыгъым.

218. Точкаланы орнуна керекли байламланы сала джазыгъыз.

Джер ..., тау ... къалтырайла,
Бирикмекликни кёрюб,
Барысы ... баш уралла,
Бу къалагъа сый бериб. (*Кз. И.*)

Ахмат ... Аслан татлы тенгле болгъандыла. Ала бирге айлангандыла ... ишлегендиле.

219. Берилген сёзлени кьоша, айтымла кьюраб джазыгъыз.

Каска бла кьюмурсха. Каска да, кьюмурсха да. Урунады эмда анасына болушады. Хасан да, Мусса да, Исса да.

220. Текстде байламланы тюблерин сыза, кьюллукуялары айта джазыгъыз.

Къыш да, джай да кьяры эримей, агьярыб тургьян тауланы керлюксе. Алашаракъ тауланы юслери уа, джаздан кьячха дери ала кюйюзча джасаныб, кьязыл, сары эмда чыммакъ-акъ гокка ханслары кёзлеринги алдайдыла. Джашил чегетле басхан тикледе да, джарлада да анда-мында чапракьялары отча кьязаргьян эмда алтынча саргьялгьян, кьяты агьяч чегетчикле, «бизни да кермеймисиз» дегенча, кёзюнге тюртюлюб турадыла. (А. М.)

АЙТЫМ

§ 50. Айтымны юсюнден окъулгьянны кьяйтару

221. Айтымланы окъугъуз. Аланы кьяллай айтымла болгьянларын айтыгъыз. Тетрадлада джазыгъыз, тыйгъыч белгилени (.?!) салыгъыз.

Джауумсурайды Кюн алкьяын иги кьяыздырмайды Кьянатлыла узакъ джерледен кьяйта башлагьяндыла Сосланбек бла Бекир алагья уяла ишлейдиле Ала кьянатлыланы шохларыдыла Кьянатлыла бизге хайыр келтиредиле Сен ненча уя ишлегенсе Хоншу школну сохталары кьянатлыланы кюнюне кьялай хазырланганларын

билемисе Школчу сабийле Къанатлыланы сакълагъыз
Хоншу школну сабийлерин да бу ишге къошугъуз

Айтым деб неге айтадыла?

Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучю айтымла деб къаллай ай-
тымлагъа айтадыла?

Хапарлаучу, соруучу, кѣлтюртюучю айтымладан сора къал-
лай тыйгъыч белгиле салынадыла?

къууан

джууун

къмюл

222. Текстни айтымлагъа бѣлюб, керекли тыйгъыч белгиле-
рин сала джазыгъыз.

Джай эди барыучу джолчугъубуз бла биз кѣлге джуу-
унургъа кетдик кѣлде кюнню таякълары джылтырай
эдиле кѣлню тѣгерегине терекле орнатылгъандыла терек-
лени башларында къанатлыла джырлай эдиле ол бир
джагъасындан кийик бабушланы тауушлары чыгъа эди
табигъат бек ариу эди табигъатха къошулуб, джырла-
рынг келеди аламатды джай сени ары баргъанынг бол-
гъанмыды ол субай ёсген тереклени кѣргенмисе къай-
ыкъла бла джюзгенмисе биз эрлай тешиндик суугъа
къмюлдюк бир къауумубуз къайыкъла бла джюздюк
Ахмат бла Ильяс сыртларындан тюшюб джюзе эдиле бек
къууаныб юйге къайтдыкъ.

§ 51. Айтымны членлери

223. Окъугъуз. Айтымланы сѣзлери не соруулагъа джууаб эт-
генлерине эс ийигиз, соруугъа джууаб этмеген сѣзлени айтыгъыз.

Къалай аламатды джашау! Алайгъа къарасанг да –
къартла, былайгъа къарасанг да – сабийле къууанадыла.
Орамланы толтуруб, сабийле школгъа барадыла. Аланы

бетлерин эртденнги джел сылайды. Школгъа барыргъа джылы джетмеген сабийле уа сабий садлагъа, яслилеге джюрюйдюле. Окъуудан къайтхан сабийле бир зат этерге кюрешедиле. Садикден къайтханла уа аккалары бла аммаларына тынчлыкъ бермейдиле.

Алапатды деген сёз не соруугъа джууаб этеди?

Ол къайсы сёз бла байланыб келеди?

Джашау деген сёз не соруугъа джууаб этиб келеди?

Къайсы сёз бла байланыбды?

Да деген сёзчюк соруугъа джууаб этемиди?

Сёз айтымда къаллай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымда къайсы болса да бир сёз бла байланыб келе эсе, анга **айтымны члени** дейдиле. *Сёз ючюн: Къалай алапатды джашау. Алапатды – къаллайды?* деген соруугъа джууаб этеди, джашау деген сёз бла байланыб келеди, айтымгъа член болады. *Джашау къаллайды? – алапатды.*

224. Айтымны членлерини тублерин сыза джазыгъыз.

Амин кеси-кеси бла да сёлешеди. «Мен уллу болсам, кёкге учарма. Биргеме акка бла амманы да алырма. Гагарин болуб къалсам а?!» – дейди. Ол кесини соруулары бла не эсе да бир зат болургъа излейди. Алай а аны къартла ангыламайдыла...

Джашчыкъ бир джерде кёб аякъ урмайды. Ол нени эсе да излейди. Акка бла амма да анга къараб, ышарыб турадыла. Аланы джубанчлары олду.

къуууш

джюклю

Елмез

225. Айтымны члени болгъан сёзлеге соруула сала джазыгъыз.

Джюклю эшеги бла, къошдан келди Мачар. Ёлмезни кёлю кёлтюрюлдю. Ол къабыргъадан тагъылыб тургъан тепсини алыб, хотасы бла сюртюб, атасыны аллына салды. Тепсини кёргенлей, Муратчыкъ да чабыб, атасыны тобукъларына джарашды. Ёлмез ашарыкъны алыб келиб, Мачарны аллына салды. Муратчыкъ, эсгериб, атасыны тобугъундан тюшюб, къуушчукъгъа олтурду. (Б. М.)

§ 52. Айтымны баш членлери

226. Хапарчыкъны окъугъуз. Хар сёзге соруу салыгъыз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.

ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ

Он кюн чакълы арадан озгъанлай, Шонай бла Данай Умарны дорбунуна бардыла. Къаяя тюбюнде. къулакъда, таш джанлада атылгъан патронланы бош къаблары тегюлюб эдиле. Анда-мында къан тамгъала, байлау джурунла тюбей эдиле. Танкаланы снарядлары дорбунну онгджанын, тюбюн ойгъан эдиле. Къобхан ташланы орунлары агъарыб, тегереклери уа къара кюрен тартыб кёрюне эдиле.

Джашчыкъла дорбуннга чыкъдыла. Къаллай эсе да бир тюрюлю къоркъуу сууута эди ичлерин. Неди бу? Не агъач кесек джокъ, не чёб джокъ, ууакъ ташлагъа дери – сибиртги бла сибиргенча... (Ч. М.)

Айтымны члени деб неге айтадыла?

Айтымны членлери ненча къауумгъа юлешинедиле?

Айтымны баш членлери деб къайсы членлерине айтадыла?

Башчы, хапарчы деб нелеге айтадыла?

Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

227. Айтымланы окъугъуз. Баш членлени айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю : *Боран келди.*

БОРАН

Боран келди. Ачыкъ кёкню ауур мыдах булутла джабдыла. Уллу джел къобду. Сюрюучюле къойланы стауатха сюрдюле. Билмегенлей, сюрюу бир джанына юркдю. Къойланы бёрюле къоркъутхан эдиле. Къойла юркген джанында терен джар бар эди. Сюрюуню аллына чыгъыб, аны ызына къайтарыргъа керекди. Сюрюу артда къалды. Къойчу атын тохтатды. Ол къолларын силкди. Къойла ызларына къайтдыла.

ю р д ю

с ю р ю у

с а а д ы

228. Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз, башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз (_____ башчы; _____ хапарчы).

Ю л г ю : *Ильяс* *шkolда* *окъуйду.*

ШКОЛДА

Школда ким окъуйду?
Сохталаны ким окъутады?
Устаз аланы неге юретеди?
Эм иги ким окъуйду?
Саугъагъа не бердиле?

229. Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз, башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

Ю л г ю : *Устаз алагъа уллу бюсюреу этди.*

МАСТЕРСКОЙДА

Асхат бла Алий мастерскойда не этедиле?
Устаз аланы не этерге юретеди?
Хасан Алийге не этеди?
Алий Асхатха не этерикди?
Хасан бла Алий не этерикдиле?
Ала мастерскойда къалай ишледиле?
Устаз алагъа къаллай бюсюреу этди?

§ 53. Сансыз членле

230. Айтымланы окъугъуз. Башчы бла хапарчыдан къалгъан сёзлеге эс ийигиз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле.

1. Мен Ахматха китабны бердим. 2. Джаз терекле чыммакъ-акъ чагъадыла. 3. Тауда субай нызы терекле ёседиле. 4. Къыбыладан джылы джелчик урады. 5. Былтыр мен ючюнчю классда окъуй эдим. 6. Мусса Хасанны уллу къарнашыды.

Айтымны башчы бла хапарчыдан къалгъан членлерине сансыз членле дейдиле.

С ё з ю ч ю н : *Мен Ахматха китабны бердим.* Бу айтымда *Ахматха, китабны* деген сёзле сансыз членледиле.

Айтымны сансыз членлери юч къауумгъа юлешинедиле: **толтуруучулагъа, ачыкълаучулагъа, болумлагъа.**

231. Сансыз членлени алларына скобкалада сорууларын сала, башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.

Джулдузла бирем-бирем джукъланадыла. Кюн чыкъгъан джаны джарыйды. Салкъын аязчыкъ этинги чимдейди. Эл алкъын шошду. Ит юрген эшитилмейди. Ала

кеслери аз болгъандыла. Алгъынча маллагъа бөрюле чабмайдыла Къобанны тауушу ачыкъ чыгъады. Бюгюн кюн ариу боллукъ болур. Минги Тауну башлары ачыкъдыла. Кёкде булут джокъду.

Ю л г ю : Джилдизла (к ъ а л а й?) бирем-бирем джикъ-ланадыла.

232. Соруулагъа толу джууабла джаза, башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

МЕНИ ТЕНГИМ

Сени тенгинг кимди? Ол къалай окъуйду?
Ол бла сен къайсы тизгинде, ненчанчы столда олтурасыз?
Сен аны керти тенгинге не ючюн санайса?
Ол атасына, анасына не бла болушады?
Сени тенгинг кесин неге хазырлайды?

Ю л г ю : *Мени тенгим Асхатды. Ол иги окъуйду.*

чы́ммакъ

къыбыла́

ма́лла

§ 54. Толтуруучу

233. Кимге? Неге? Кимни? Нени? Кимде? Неде? Кимден? Не ден? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ахмат Муссагъа сёлешди. 2. Ол атха минди. 3. Мусса Ахматны махтады. 4. Анам ийнекни сауду. 5. Иссада къызыл бёркчюк къызарады. 6. Терекде кёгетле кёрюнедиле 7. Иги сохтадан къалгъанла юлгю аладыла. 8. Агъачдан кёб затла этедиле.

Бериучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу болушларына сорууларына джууаб берген сансыз членлеге толтуруучу дейдиле. С ё з ю ч ю н : Муссагъа, атха, Ахматны, ийнекни, Иссада, терекде, агъачдан деген сансыз членле толтуруучуладыла. Аланы тюрлеры былай сызылады .....

234. Точкалары орнуна керекли болуш джалгъаулары сала джазыгъыз. Толтуруучулары тюрлерин сызыгъыз.

1. Осман Умар... джыкъды. Умарны джаны... тийди. Ол Осман... кёлкълды болду. 2. Дырынчыла дырын... къургъакълдай джыйдыла. 3. Сафият къазан... сют... къуйду. 4. Борис от... отунла... салды. 5. Кюн джер... джылытды. 6. Элчиле бачхала... сугъарадыла. 7. Ий-ыкъ... джети кюн болады. 8. Сатыучу къумач... метр салады. 9. Ёребаш ийнек... къолан семизди.

къума

морзеу

к керек

235. Толтуруучулары тюрлерин сыза джазыгъыз. (___ толт.)

Асият Исмаилгъа къонакългъа барды. Ол аны туугъан кюнуне чакълырды. Асиятны гокка хансланы суйгенин Исмаил бек ариу биле эди. Кеси къолу бла агъачдан гоккала этди. Къарнашыннан алгъан саугъласына Асият бек къуанды.

§ 55. Ачыкъллаучу

236. Къ а л л а й ? н е л л а й ? к ъ а й с ы ? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тюрлерин сыза джазыгъыз.

МЕТРО

Москвада метрону станцияларыны башында ачыкълзыл «М» хариф джанады. Кеси джюрюген басхыч

тауушсуз ёрге бла энишге барады. Эскалатор адамланы ёрге чыгъарады, энишге тюшюреди. Джер тюбюнде мермер шахарны бир тюрлю хауасы барды. Джерде исси джай, джангурлу къач болса, метрону терен тоннеллеринде джылы, къургъакъ аязчыкъ ургъанлай турады.

эскалатор

метро

237. Кесигиз «Ана тил» китабладан ачыкълаучулары болгъан бешишер айтым табыб джазыгъыз.

Затны ышанын танытхан, къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлеге ачыкълаучула дейдиле. С ё з ю ч ю н : *Джарыкъ танг атды.* Бу айтымда *джарыкъ деген сёз* къ а л л а й ? деген соруугъа джууаб этеди, ачыкълаучуду. Тюбю былай сызылады ~~~~~ .

238. Точкаланы орнуна керекли ачыкълаучулары сала джазыгъыз.

1. ... тауну субай ёсген ... нызысы джашнайды. 2. Чарсда... ат ... атны озду. 3. ... суудан ётерге къыйынды. 4. ... сабий анасын да, ... атасын да къууандырды. 5. ... бачхада ... терекле ёседиле. 6. Алада ... алмала, ... шапталла, ... кертмеле битедиле. 7. Биз ... бёрюню ёлтюрдюк.

то шёл

басхыч

энишге

§ 56. Болумла

239. Къайда? Къайры? Къайдан? Къачан? Не заманда? Къалай? Нечик? деген соруулагъа джууаб берген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Мени атам Бийчесында джыл сайын мал кютеди 2. Къарнашым заводха барады. Ол анда ишлейди. 3. Малчы къошдан келеди. 4. Къарылгъач, джертин учуб, кёкге чыгъыб кетди. 5. Бюгюн кюн джылы болду. Онеки сагъатда кюн бек къыздырды.

Ишни къайда, къачан, къалай этилгенин кёргюзтуб, этимден къуралгъан членни айгъакълаб келген сансыз членлеге болумла дейдиле.

Болумла къайда? къайры? къайдан? къалайтын? къачан? не заманда? къалай? нечик? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Сёз ючюн: *Къайда кютеди? Бийчесында. Къачан кютеди? Джыл сайын. Къалай ёседи? Дженгил.* Тюблери былай сызылады . . . . .

240. Болумланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Кенг космосда учхан батыр адамла къарайдыла андан Джерге къакъмай кёз. Ала сейир боладыла, аламда ариулукъну суратларгъа табмай сёз. (Ч.М.)

Шахарда тереклеге бёленнген узун орамны къыйыры сюремде уллу юйде джашайды саубитген къарт. Бюгюн, бюгече да хапар айтыучанды ол тегерегине джыйылгъан джаш адамлагъа, сабийлеге... (К.Б.)

Бийч^есын

къарылг^ач

сюр^ем

241. Айтымланы членлерин схемагъа кёре айырыгъыз.

Мени къарнашым сегизинчи классда окъуйду. Тамада эгечим школда ишлейди. Ол сохталаны окъутады. Быйыл мен джай каникуллада лагерге баргъан эдим.

Анда тюрлю-тюрлю оюнла ойнай эдик. Мени эгечим сабийлени бек суюди.

С х е м а :

Сёз	Айтымда къаллай соруугъа джууаб береди?	Айтымны къайсы члениди?	Тилни къайсы кесегинденди?	Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди?
<i>Къарнашым</i> <i>Окъуйду</i> <i>Мени</i> <i>Классда</i> <i>Сегизинчи</i>	кимим? не этеди? к и м н и? неде? ненчанчы?	башчы хапарчы ачыкълаучу толтуруучу ачыкълаучу	ат этим алмаш ат санау	окъуйду къарнашым къарнашым окъуйду классда

242. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

КЪАНАТЛЫЛА БИЗНИ ШОХЛАРЫБЫЗДЫЛА

План:

1. Джылны къайсы чагъыды?
2. Табигъатны болуму къалайды?
3. Сабийле не этедиле?
4. Нек тагъыб кюрешедиле сабийле агъач учыкъланы?
5. Къанатлыла къуанамыдыла?

243. Хапарчыкъны окъугъуз. Тюбюндеги соруулагъа джууаб этигиз

ДЖАЗ

Джаз келди. Къанатлыла джылы джерледен къайытдыла. Джанкъозла кёрюндюле. Ала тюзлени омакъ джа-садыла.

Джазгъы ишле башландыла. Мюлкню сабан ызла-рында тракторла ишлейдиле.

Биринчи айтым ненча сёзден къуралгъанды?

Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы чле-ниди?

Экинчи сёз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы чле-ниди?

Биринчи айтым къайсы членледен къуралгъанды?

Къалгъан айтымла къайсы членледен къуралгъандыла? Къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

§ 57. Айтымны биртукъум членлери

244. Джайылмагъан айтымланы джайылгъан айтымла этиб джазыгъыз.

Кюнле созулгъандыла. Кечеле къысхаргъандыла. Кырдык чыкыгъанды. Малла кютюледиле. Къозула ма-нгырайдыла. Улакъчыкъла макъырадыла. Чегетле кё-гергендиле. Сабийле ойнайдыла.

245. Айтымланы окъугъуз. Бир соруугъа джууаб этиб, бир сёзню айгъакълаб келген членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Хасан, Исса, Аубекир тёртюнчю классда окъуйдула. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла. Хасанны сары, къызыл, джашил, мор карандашлары барды. Сох-тала школда билим, акъыл аладыла.

Айтымда бир соруугъа джууаб этиб, бир сёз бла байланыб келген сёзлеге айтымны биртукъум членлери дейдиле. Сёз ючюн: *Хасан, Исса, Аубекир тёртюнчю классда окъуйдула. Хасан, Исса, Аубекир* – кимле? деген соруугъа джууаб этедиле, *окъуйдула* деген сёз ала бла байланыб келеди. Ала биртукъум членледиле (башчыла).

246. Биртукъум членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Кюн сайын сылаб-сыйпаб, мен джау сюртеме, къуачакълайма, ийнакълайма, эркелетеме. 2. Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу ингилиз аджир атангды. Тарпан кибики, бек чыдамлы, ташсынмаучу къарачай байтал анангды 3. Дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса, таджал кибики, чыныкъгъанса, къатханса. 4. Волганы, Донну, Къобанны чокъуракъ суулары ёмюрде да джауларыбызгъа аш болмаз. 5. Урунуучу малчыла тёрт джанынга басыныб джашайдыла. Къошдан, юйден джюрюген джолоучула сеннге къайытыб, джол азыкъ ашайдыла. (О. М.)

247. Биртукъум башчылары, хапарчылары, сансыз членлери болгъан айтымланы «Ана тил» китабдан табыб джазыгъыз.

Айтымны биртукъум членлери бири биринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: *Москва, Санкт-Петербург, Кара-чаевск, Черкесск уллу шахарладыла.*

248. Биртукъум членлени бири биринден запятойла бла айыра джазыгъыз.

1. Мермер ташла джылтырайла джаналла ёзенлеге сейир келбет салалла. 2. Буу джугъутур къозгъалыб отлайдыла кенг чатлада къууаныб. 3. Агъачны къурчну къоргъашынны темирни сууну хансны талай затны таш-кёмюрню барын хайырландырама кюрешиб. (Къ. И.)

Биртукъум членлени экиси бир байлам бла байлансала, аланы араларына запятой салынмайды.

С ё з ю ч ю н : *Къобан бла Дон Азов тенгизге къууладыла.*

Байлам талай кере къайтарылыб келсе, биртукъум членле бири биринден запятойла бла айырыладыла.

С ё з ю ч ю н : *Азрет да, Исса да, Хамит да иги окъуйдула.*

249. Керекли джерлеге запятойланы сала джазыгъыз.

1. Сууда да джерде да хауада да биз къайгъысыз джюрюйбюз. 2. Накъырдыны оюнну да ташлайбыз ишге киргенлей. 3. Бет джанлары къалын ариу чегетле ичлеринде кёб тюрлю кёгетле субай ёсген нарат нызы терекле салкъын джууаш аяз ура кёлекке. 4. Бизни атабыз – сууукъ кюртле булутла. Чыкъгъаныбыз – ташлы агъачлы бу джуртла. Биз джол салыб ёзенлеге тюзлеге тигим эте сахарлагъа элlege эниш сюрем – тенгизлеге келебиз. (Къ. И.)

250. Биртукъум членлени тюблерин сыза, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз. (_____ биртукъум башчыла, _____ биртукъум хапарчыла, _____ толтуруучула, _____ ачыкълаучула, _____ болумла).

Парк къатында мюйюште «Эльбрус» деб барды тюкен. Ары бардыкъ ингирде эгешчигим анам мен.

Мен разы болмам зорлукъ сауут этгеннге джер юсюнде аллай умут этгеннге къазауат чархын алгъа бургъаннга къан тегерге къылыч билеб тургъаннга.

Санкт-Петербург

Эльбрус

Къобан

251. Точкаланы орнуна биртукъум членлени сала джазыгъыз.

... бла ... бирге ишлейдиле. ... да, ... да ийнек сауадыла. Ала ..., ..., ... ийнеклени саууб, кёб сют аладыла. ... да, ...да ала планларын толтургъандыла. ...да, ... да элни суйген адамларыдыла.

§ 58. Къайтарыу

252. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

ДЖАЗ ЧЕГЕТДЕ

Ариу кёк, таза хауа, джашил чапыракълы терекле, шоркъулдагъан суучукъла, чегет тала, ариу джырлагъан къанатлыла, джарыкъ ауазла.

253. Айтымланы джазыгъыз, членлерин айырыгъыз.

Ю л г ю : Биз джашай эдик элдеде, мюрзеу битмез джерледе, башы ачыкъ гёзенде, ташлы, агъачлы, ёзенде.

1. Къар эриди мийик таулада. 2. Джашил кырдык чыгъады тюзледе. 3. Джылкъы, тууар, эчки, къой джабагъы артадыла. 4. Суула да терк агъадыла. 5. Гокка ханс-ла чыгъадыла джашнаб.

254. Керекли джерлеге тыйгъыч белгиле сала джазыгъыз.

1. Бизни таулада дугъум наныкъ джилек шкилди эмда мусхот бек кёбдю. Нарат да нызы да мийик джерлени сюедиле. 2. От джанды къыздырды джилтинледи тютюнледи джукъланды. 3. Зухра къара къашлы къара кёзлю узун чачлы акъ шинли къызчыкъды.

§ 59. Бош эмда къош айтымла

255. Берилген айтымланы къуралгъанларына, муратны танытханларына кёре, башхалыкъларын айырыгъыз.

Къар эриди.

Суучукъла шоркъулдадыла.

Къар эриди, суучукъла да шоркъулдадыла.

Къар эригенлей, суучукъла шоркъулдадыла.

Биринчи, экинчи айтымла къалай къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

Ючюнчю, тёртюнчю айтымла ненчашар айтымдан къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

Бир муратны танытхан айтымгъа бош айтым дейдиле.

С ё з ю ч ю н : Джаз келди. Кюн тийди.

Эки неда талай бош айтымдан къуралыб, къош муратны танытхан айтымгъа к ъ о ш ай т ы м дейдиле.

С ё з ю ч ю н : Джаз келди, кюн да тийди. Джаз келгенлей, кюн тийди.

256. Алгъы бурун бош, ызы бла къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Сиз тынгылагъыз, тенглерим, бу хапаргъа, мен да баргъан эдим Москва шахаргъа. Мен тенглерим бла болдум Къызыл площадьда. Пушкин атлы музейге кирдим. Суратланы кёргенимде, джюрегим къууанды, кёлюм учунду. Къалай ариу, терен магъаналы суратладыла ала.

Музейден чыкъгъанымда, Мусса тенгиме тюбедим, ол да андан чыкъгъан эди. Мусса бла мен дагъыда Третьяков атлы галереягъа бардыкъ, андагъы суратлагъа да къарадыкъ. Ала да бек сейирлик, аламат, история, пейзаж дегенча темалагъа салынган суратладыла. Музейледе кёб тамаша сурат кёрдюк, биз аланы ёмюрде унутрукъ тюлбюз.

к ъ о к ю р е д и

т у у а й л а д ы

к ъ у у а н д ы

257. Суратха къараб, бош эмда къош айтымла къурагъыз.

Иш: Музейде кѳргенигизден хапарчыкъ джазыгъыз.

258. Берилген бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Джаз болду. Чырпы чакъды. 2. Танг атды. Тубан чачылды. 3. Кюн къыздырды. Балчыкъ къуруду. 4. Кѳк кюкюрей эди. Джангур джауа эди. 5. Кюн аязды. Джанкъылыч турду. 6. Роза дерслерин этди. Рашид анасына болушду.

§ 60. Да, эмда байламлары болгъан къош айтымла

259. Къош айтымланы окъугъуз, къайсы бош айтымладан къурагъанлары айтыгъыз, къайсы байламла бла байланыб келгенлерин айырыгъыз.

Кюн булутха кирди, малла да отларгъа джайылдыла. Къойла юркдюле, къойчу да тууайлады, джанлы да къачды, шкок да атылды. Шагъабан бѳрюню ургъан эди, ол да джаралы болгъан эди. Эртденбла сюрюучюле итле

бла джайылдыла, узакъ бармай итле да ёлген бёрюню табдыла.

260. Текстден да байламы болгъан айтымланы айырыб джазыгъыз.

Къар эриди, джер да ачылды, кёк да кюкюреди, суу да чачылды. Кюн къыздырды, джер юсуне да джап-джашил кырдык джайылды. Къойла да, чалманлада къозу да, улакъ да, май-май этиб, макъырадыла. Къойла да, эчкиле да къозуларын да, улакъларын да чакъырадыла.

261. Айтымланы джазыгъыз, да байламны къуллугъун айтыгъыз.

Къобан къобду да, суу джагъаны басды. Къобан къобду, суу да джагъаланы басды. Хауа джылынды да, джерни джылытды. Хауа джылынды, джер да джылынды. Кюн тийди да, тау башланы джылтыратды. Кюн тийди, тау башла да джылтырадыла. Жангур джауду да, джерни джибитди. Жангур джауду, джер да джибиди.

262. Текстни окъугъуз, эмда байламны къуллугъун айтыгъыз.

Ким да болсун, джамагъатны излемин толтуруб эмда аны джашауун игилендирирге къайгъырыб келгенни сыйы, намысы чыкъмай къалмайды.

Мекам ишлеу дженгил барады, эмда халкъны джашауу игиден иги болады. Шахарла бла элдеде яслиле, сабий садла, школла бла больницала ишленгендиле эмда ачылгъандыла.

джамагъ ат

намыс

чымыракъ

263. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз. Сочинениеде бош эмда къош айтымла болсунла.

ДЖАЗ

§ 61. *Не, неда, бир, бир да* байламлары болгъан
къош айтымла

264. Байламланы тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз.

1. Не Хамид келликди бизге, неда биз алагъа барлыкъбыз 2. Бир джангур джауады, бир да къарчыкъ себелейди.

Байламланы къоюб окъугъуз. Биринчи, экинчи айтымлада (къош айтымлагъа кирген) айтылгъан ишле къалай этиледиле?

Байламлары бла окъугъуз. Къош айтымлагъа кирген бош айтымлада айтылгъан ишле къалай этиледиле?

т гере́

къ была́

къартчы́а

265. Точкаланы орнуна байламла сала джазыгъыз.

1. ... шош бола эди, ... аяз къагъа эди, ... шайтан джел къоба эди. 2. Бюгюн ... джел этерикди, ... джангур джауарыкъды. 3. Хасан ... киногъа барлыкъды, ... Хусей аны бла китаб окъурукъду. 4. ... кюн джылтырай эди, ... бурчакъ себелей эди.

266. Бош айтымладан *не, неда, бир, бир да* деген байламланы кюю бла къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Кюн тиеди. Булут басады. 2. Къанатлыла джююлдейдиле. Къыбыладан джылы джел къагъады. Тёгерек рахат болады. 3. ... Азрет Москвагъа кетеди. Алим анга къонакъгъа барлыкъды. 4. Къарылгъач кёкге чыгъады. Къартчыгъа джертин учады.

267. Къош айтымланы ахырына дери джазыгъыз.

Не сен биз айтханни этериксе, не ...
Бир джырлайды Асланчыкъ, бир да ...
Бир булбул, терекге къонуб, джазгъы джырланы
джырлайды, бир да къарылгъашчыкъ ...
Не Асият къобуз согъарыкъды, неда...

§ 62. Къош айтымда запятой

268. Къош айтымланы бош айтымла этиб джазыгъыз.

1. Кюн тийди да, чыкъ кебди. 2. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле. 3. Джер джылынды, сабанчыла сабаннга чыкъдыла.

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бири биринден запятойла бла айырыладыла.

Сёз ючюн: *Къойчу тууайлады, итле да чабдыла.*

269. Бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Чегетни артындан кюн кёрюндю. Узун кёлеккеле сууну юсюн джабдыла. 2. Шынкъарт джанды. Отну узун тили тегерекни джарытды. 3. Джел ууакъ урлукъну тегерекге себди. Джангур суу аны джибитди.

270. Окъугъуз. Къош айтымланы табыгъыз.

АПРЕЛНИ 12-СИ – КОСМОНАВТИКАНЫ КЮНЮ

Адамла ары-бери кёб джорюйдюле. Ала минедиле поездлеге, кемелеге, самолётлагъа. Алай а Юрий Гагаринге дери кемеге-ракетагъа киши минмегенди.

Бизни къралны лётчиги-космонавты дуняда биринчи болуб учханды космосха. 1961 джыл апрелни 12-синде кемеге – спутникге миниб, ол Джерни тегерегине учуб айланыб келгенди. Аны ызындан бизни космонавтла космосха кёб учхандыла. Аланы ичиндеди орус тиширыу Валентина Терешкова да. Анга дери дуняда тиширыу космосха учмагъанды.

Бизни къралны лётчиги-космонавты Алексей Леонов кемедеген тышына космосха биринчи болуб чыкыгъанды.

Космосха учуу энтда барады. Ким билсин, сен огъуна болурса, сохтачыкъ, Айгъа, Марсха неда Венерагъа учарыкъ! Эсге ал, ары учар ючюн, кёб затны окъургъа, эте билирге керексе. Къадалыб окъу, шохчугъум!

чыкы

кьонгурау

шуулдады

271. Керекли джерледе запятойланы сала джазыгъыз. Аланы нек салынганларын айтыгъыз.

ДЖАЗ

Къыш кетди джаз да джетди. Биченликле кёгердиле суу да къобду терк джортду чегетле да кийиндиле. Кёк ариуду булутсузду кюн да джерни джылытады къыш ханны – акъ къарны уа джер юсюнден къурутады. (Б. А.)

§ 62. Къайтарыу

272. Къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Хауа исси, ауур болду. Кюн батды, тегерек да къарангы бет алды. Кюн батхандан къара булут келди да элни, чегетни басды. Ийнекле ёкюре, атла да кишней эдиле.

Узакъдан кёк кюкюреген таууш келди да, къаяланы зангырдатды. Чегет табадан ариу хауа урду, иссилик да сынды.

Экинчи кере кёк кюкюреди, джангур да, челекден къуйгъанча, джауду.

Бир кесек замандан тегерек шош болду, кюн тийди, джанкъылыч да турду.

273. Биртукъум членлени байлагъан байламланы тюблерине бир сыз, къош айтымлагъа кирген бош айтымланы байлагъан байламланы тюблерине эки сыз тарта джазыгъыз.

1. Сууукъ джангур джауа эди, бачхада шылпы джауум шууулдай эди. 2. Биз ишлейик эмда кюрешейик,

джазыбызны да, джайыбызны да боппа-бошуна ашырмайыкъ. 3. Иги кьойчу чабырын да тизер, ишин да тындырыр, аман кьойчу кьойларын джанлыгъа кьырыдырыр.

274. Керекли байламланы, запятойланы сала джазыгъыз.

1. Иги сёзню бычакъ кесмез иги сёзню боран элтмез иги сёз отда ... кюймез. Иги сёзню айтхан эрди акъылы джюреги ... кенгди. Окъ джерине джетиб суууд суу ... бир заманда кьуруйд. Иги сёз кьурумаз аны киши ... тутуб тыймаз. (М. К.)

§ 64. Айлану

275. Айтымланы окъугъуз. Членлерин айырыгъыз. Тюблери сызылгъан сёзле нени кёргозедиле, ала айтымны члени боламыдыла, къалгъан сёзлери бла байланыб келемидиле?

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ. Сен, Хусей. бу китабны окъугъанмыса? Хапарынгы айт, Хасан!

Айтылгъан кимге айланыб айтылгъанын танытхан сёзге айланыу дейдиле.

С ё з ю ч ю н : *Джолдашла!* Биз насыблы кёзюуде джашайбыз!

Айланыу айтымны члени болмайды, грамматика джаны бла айтым членлери бла байланыб келмейди.

276. Айланыуну тюбюн сыза джазыгъыз.

1. Сен алтын къанатлы кьайгъымса, Кавказ. 2. Джырла, джюрек, мугур джырынгы джырла... 3. Халкъымы

ауазы сенде эшитиледи, Къобаным. 4. Къарлы таулары кенг этегинде джашнайса, ариу Домбай.

277. «Ана тил» китабдан айланыуу болгъан беш айтым табыб джазыгъыз.

278. Берилген сёзлени айланыула этиб, айтымла къураб джазыгъыз.

Тенгим, Умар, сохтала, джаным-кёзюм, къызчыкъ-ла бла джашчыкъла.

Ю л г ю : Сен, тенгим, бюгюн къайры барлыкъса?

т'е им

те се

му ур

279. Айланыулары тублерин сыза джазыгъыз.

1. Исса, къайдан келесе? 2. Сен, Мусса, ненчанчы классда окъуйса? 3. Дерслеринги этгенден сора, ананга болушамыса, Байдымат? 4. Ёхтем Кавказ, салам айтама санга! 5. Тели каска! Джай узуну сен джырладынг эсе, къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе!

§ 65. Айланыуда тыйгъыч белгиле

280. Тышыгъыздан окъугъуз. Айланыулары табыгъыз, тыйгъыч белгилерине эс ийигиз.

1. Джамагъат, ишибиз кёбдю, башлайыкъ! 2. Алан-ла, алайда айю балачыкъла ойнай турадыла. 3. Чыкъчы, Таулан, эшикге къара, ит кимге эсе да бир къаты чабады. 4. Сизге айтама, джаш нёгерле! Тынгылагъыз, сабийле!

Айланыу айтымны аллында келсе, айланыудан сора запятой неда кёлтюртючю белги салынады.

С ё з ю ч ю н : Исса, сен бюгюн къайда болдунг?

Айланыу айтымны ортасында келсе, эки джанындан запятойла бла айырылады.

С ё з ю ч ю н : Къалайды, Ахмат, сени джашауунг?

Айланыу айтымны аягъында келсе, аллындан запятой бла айырылады.

С ё з ю ч ю н : Махтау санга, урунган адам!

281. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айта джазыгъыз.

Сабийле, джолгъа хазыр болугъуз. Тамбла, тенглерим, узакъ джолгъа атланныкъбыз. Джолда артха къалыргъа санга джарамаз, Азрет.

Мени багъалы тенгим, джюрегимден санга салам айтама. Сен, Идрис, къачан келликсе бизге къонакъгъа? Келсенг, къууанныкъбыз, Идрис. Асият, сен тюнене берилген назмуну азбар этгенмисе?

Аланла, келигиз, бюгюн экскурсиягъа барайыкъ. Мен барыргъа бек разыма, джолдашым.

айю

экскурсия

чалкы

282. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Багъалы Исса сен джазгъан письмо бизни бек къууандырды. Исса къалайды джашауунг, ишинг. Бизден салам айт тенглеринге Исса.

Чалкычыгъым, чалкычыгъым, чалкычыкъны таблайма чалкы ызда чалкы чала, джырчыгъымы джырлайма.

Къоркъма хомух не этерикди ол сениге? Дженгил бол алан киногъа барайыкъ.

283. Окъуу китабладан айланыулары болгъан 3 айтым табыб джазыгъыз.

§ 66. Къайтарыу

284. Айтымлагъа айланыула къоша джазыгъыз.

1. Джокъдан бюртюк, бар этиб, бауурунда кёлтюрюб, бизни ёсдюрдюнг, акъ сютюнгю ичириб. Заман чабыб, биз да сюрюб джеталмай, джашау кетиб барады, сени разы эталмай. 2. Ишлемеген тишлемейди, къууаныб ишлейик. Байрамлагъа хорлам бла биз джарыкъ тюбейик. 3. Биз джуртубузда, талмай урунуб, болайыкъ ишде алчыла.

Къошуллукъ айланыула: алан, ой анам, тенгим, джолдашла, джашла.

285. Суратха къараб, айтымла къураб джазыгъыз. Хар айтымда тюбюнде берилген сёзле айланыула болсунла.

С ё з л е : Ахмат, Асият, сабийле, тенгчикле, къанатлыла.

Ю л г ю : Ахмат, сениненча терек орнатдынг?

286. Берилген сёзлени айланыула эте, айтымла къураб джазыгъыз.

Шохум, тёртюнчю классны сохталары, эгечим, къарнашым, туугъан элим, ёсген джерим.

287. Айланыулары айтымлары аллында, ортасында, аягъында хайырландыра, тенгинге письмо джаз.

Багъалы Исса, письмонгу алдым, бек къууандым...

288. Текстден айланыулары джибере джазыгъыз.

1. Эй, анала, эшитемисиз, къазауатха джокъду тёзюм. Хар анагъа дуняда аталады айтхан сёзюм.

2. Джанымдан суйген Ата джуртум, минг джыллары сен джаша!

3. Чёгюч, джолдаш, къарнашым, биз джашайыкъ джанаша, элде сабан битдириб, мен оргъандан сен да аша. (А. И.)

289. Айтымлада башчылары айланыулагъа бура джазыгъыз.

Ю л г ю : *Сохтала, къадалыб окъугъуз!*

1. Сохтала къадалыб окъуйдула. 2. Джашчыкъ къууанады, атасы джай къошха элтирге айтханды.

ТУУРА СЁЗ

§ 67. Туура сөздөн хапар бергү

290. Башха адам бла авторну сөзлерин табыгъыз. Башха адамны айтханы къалай берилгенине, тыйгъыч белгилерине эс ийигиз.

1. «Кёгюрчюнюмю джокъду багъасы, сатарыкъ тюлме, айтама ачыкъ», – деб, джашчыкъ кёкге ийди кёзлерин. 2. Зайнеб былай айтды: «Мен да школгъа джурюйме».

Сөлешген, джазгъан адам (автор) айтырыгъыны магъанасын ангылатады. Башха адамныктын айтыргъа да болады. Аны эки джолу барды: 1) сөзлерин, магъанасын тюрлендирмей, ауузундан чыкыгъаныча: «Сен къалай окъуйса?» — деб сорду устаз сохтагъа. Былайда «Сен къалай окъуйса» деген айтым туура сөздю; 2) сөзлерин тюрлендириб, алай а магъанасын ангылатырча. Юлгю: Устаз сохтаны къалай окъугъанын сорду. Бу айтым сёдегей сөздю.

291. Туура сөзню тюрюн сыза джазыгъыз.

САКЪАТ

Автобус тохтагъан джерде агъач аягъы бла биреулен мингенди, алай а аллындагъы джаш къобмагъанды ёрге. «Орунну бошат!» – дегендиле адамла аннга. «Мен да сакъатма», – деб къойгъанды. «Сен къалай сакъат боласа, бутунг-къолунг сау», – деб, адамла айыб этгендиле. «Ай юйюнге, къоюгъуз, буту-къолу сау болгъанлыкыгъа, ол башындан сакъатды», – дегенди Алан. (Х. М.)

сакъат

көгөрчюн

чөгюч

292. Ана тил китабдан туура сөзлери болгъан 5 айтым табыб джаз.

293. Туура сөзю болгъан төрт айтым къураб джазыгъыз.

§ 68. Туура сөзю айтымлада тыйгъыч белгиле

294. Туура сөз бла авторну сөзлерин табыгъыз. Туура сөз, авторну сөзюне кере, къайда келгенине, тыйгъыч белгилеге эс ийигиз.

ПИЛ БАЛАНЫ ШОХАЙ ИЗЛЕГЕНИ

Ана пил къайры эсе да джумушуна кетгенди да, пил балачыкъ кеси джангыз къалыб эрикгенди. Бир кесек

сагъыш этгенди да кесине шохай излей джайылгъанды. Чыгъа барыб, маймул балагъа тюбегенди. Сора анга:

– Кел, экибиз шохла болайыкъ, – дегенди.

– Шох? Сора ол неди? – деб соргъанды маймул бала.

– Шох деген а олду: ол болсанг, бирге ойнайса, бирге чабаса, – дегенди пил бала.

– А сен терекге ёрлей билемисе? – деб соргъанды маймул бала.

– Огъай!

– Сора мен сени бла шох болаллыкъ тюлме, – дегенди маймул бала, – сен терекге ёрлеб бутакълада чабаллыкъ тюлсе... (С. К.)

Туура сёз, авторну сёзюню аллында келсе, кавычкалагъа алынады, ызындан запятой бла тире салынады ла.

С ё з ю ч ю н : *«Бизни классда дерсин билмеген джокъду»*, — деди Хасан.

Туура сёз авторну сёзлеринден сора келсе, аны аллында эки точка (:) салынады, туура сёз а кавычкалагъа алынады, биринчи сёзю уллу хариф бла джазылады, аягъында керекли тыйгъыч белги салынады (.?!).

С ё з ю ч ю н : Мусса былай айтды: *«Мен бюгюн аламант иш этдим»*. Ахмат тенгине сорду: *«Къайдан келесе?»* Азрет къууаныб айтды: *«Джашасынла бизни космонавтларыбыз!»*

295. Берилген айтымлада керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Азрет сен къайдан келдинг деб сорду Осман. Азрет былай джууаб берди Мен фермадан келдим. Сени биргенге ким келди деб Османны тенги Исса Азретге сорду. Азрет Иссагъа былай джууаб берди Исса мени биргеме

Окъуб келди Окъуб фермада не ишлейди деб Осман сёз къошду. Азрет анга былай деди Окъуб фермада ийнек сауады. Ол урунууну джигериди.

296. «Ана тил» китабда туура сёзлери болгъан айтымла табыб джазыгъыз.

297. Айтымланы окъугъуз, тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

ЮЧ БАЛА БЛА ЮЧ АНА

«Мени джашым къарыулуду, сингирди – бир зат къоркътмайды аны», – дегенди къатынланы бири. Экинчиси айтханды: «Мени джашым булбулчады, бек сейирлик джырлайды, халкъ ауузуна къарарчады».

Ючюнчюсю ауузун джарыб сёз айтмагъанды. Суу алыб, тик ёрге атлангандыла ала, челеклери чайпалатёгюле, арый – тала. Алларына юч джашчыкъ келгендиле тигелей, бири каскача чынгай, бири кычырыб джырлай, ючюнчюсю тынгылай. Анасын кёрюр-кёрмез, ючюнчюсю чабханды, челеклени да алыб, ол бойнуна салгъанды. Джолда келген бир къартны къатынла тыйгъандыла, къайсын джаратады деб, билирге соргъандыла. Къарт да джууаб этгенди. «Мен юч джаш кёрмегенме, анасына джаш болгъан къуру буду дегенме».

Алай айтыб джууабха, ол къарады ышара анасыны челегин алыб баргъан уланнга. (Б. Х.)

298. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Бюгюн табигъатны юсюнден къарачай поэтлени назмуларын окъурукъбуз деди устаз сохталагъа Сохталаны бири былай айтды Мен да табигъатны суратлаб назму

джарашдыргъанма Хусей этген назмунгу бир окъу деб тенглери тиледиле Хусей устазгъа къараб айтды Устаз эркинлик берсе окъуюм Хусей окъучу назмунгу деб устаз буйрукъ берди Хусей тенглерине кёз джетдире былай айтыб тиледи Мен джетишдиралмагъан бар эсе сиз да эс ийигиз окъуюм Хусейни этген назмусун бек джаратдыла.

299. Туура сёзлери болгъан бир хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

§ 69. Къайтарыу

300. Берилген туура сёзлеге авторну сёзлерин къоша, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

ТУУРА СЁЗ

Къурманынг болайым доктор сабийим бек кючлю ауруйду тангнга чыгъамыды чыкъмаймыды.

Ой къарнаш узакъдамысыз.

АВТОРНУ СЁЗЮ

Кирген джаш орундукъ таба аллына атлаб айтды.

Айдик бир джашха, бир ол келген адамгъа къарай, сёз къошду.

АВТОРНУ СЁЗЮ

Кирген адам джанын инджитген затны хапарын ашыгъыш айтды.

Доктор бек къарыусуз айтды.

ТУУРА СЁЗ

Доктор биз джашагъан джерге иги кесек джол барды. Элтарыкъны тубюнде къой фермада турабыз.

Джанынга болайым кёз чырагъым кеси кюйюб, кирирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады.

301. Схемалагъа кёре, туура сёзлю айтымла къураб джазыгъыз.

← → — авторну сёзлери

← → — туура сёз

: «   » . «   » , —

? — — — . : «   »

302. Айтымлагъа схемала салыгъыз.

Айтек атасындан тиледи: «Атам, бу суратны юсюнден бир хапар айт». «Сен аны ким болгъанын билемисе?» – деб сорду атасы. Джашы: «Билеме, ол Гюрджюланы Къурманды». «Тюз айтаса. Къарачайны атын айтдыргъан джаш болгъанды ол» – деб, атасы хапарын башлады.

303. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз.

Кел былай эринчеклениб турмайыкъ да бачхагъа барыб бир джукъгъа джарайыкъ анда иш кеб болуучанды дегендиле тенгле Баргъандыла юй артында бачхагъа Барсала болгъан джарыкъ къанатлыла джырлай терекледе бишген алмала къызара Тёгерек берекетли Кел бир кесек солуюкъ дегенди бири Солуюкъ дегенди ол бири да Сора бир алма терекни тубюнде къалын кырдыкга аугъандыла да ёрге къарай биразны джатхандыла Бир джаш бишген алмагъа къарай туруб Ол къызыл алма-

ланы бирери кеслери ауузларыбызгъа тюшюб къалсала къалай иги боллукъ эди дегенди.

304. Авторну сёзлерине туура сёзле къоша джазыгъыз.

Ханафий былай сорду: «...?» Солтан джууаб берди: «...»

Тамара къайтарыб айтды: «...» Устаз сохталаны эслерине салды: «...!»

«...», – деб хапар айтды тахсачы. «...?» – деб сорду командир.

«...», – деб къошду джёнгери. «...!» – деб къууанды командир.

305. Окъуу китаблада туура сёзлю айтымла табыб джазыгъыз.

306. Туура сёзлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз. Авторну сёзюнде берилген этимлени хайырландырыгъыз.

Этимле: айтды, сорду, деб джууаб берди, къычырыб ийди, деб къулагъына шыбырдады, дагъыда былай айтды.

307. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, скобкаланы ачыгъыз.

(Атам мен школгъа барыргъа суюме) деди джашы атасына. (Игиди джашым) деди атасы баласына. (Мен школгъа къалай барлыкъма китабсыз) деб сорду джашы. Атасы китаб алыб келиб айтды джашына (Ма санга китаб). (Къалай алааматды китаб) деб къууаныб джырчыгъын джырлай джашчыкъ школгъа тенглери бла кетди.

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАНЫ КЪАЙТАРЫУ

§ 70. Тауушла. Бёлюм. Басым. Сёзню къурамы

308. Окъугъуз, тубюнде айтылгъан ишлени толтуругъуз, ачыкъ тауушланы тублерин сыза джазыгъыз.

Бизни эм магъаналы кърал байрамларыбызны бири Уллу Хорламды. Аны келтирир ючюн миллионла бла адамла джан бергендиле. Ол кёзледе джыламукъла ойнатхан, къралыбызны деулюгюн бегитген байрамды. Быйыл Уллу Хорламгъа 70 джыл толады.

Бизни халкъланы уланлары эмда джигит къызлары къанлы джау бла сермеширге таукел къобхандыла. Бюгюнлюкде къарачай халкъны онбир уланы «Россияны Джигити» деген атны джюрютедиле.

Сёзледе ачыкъ тауушланы табыгъыз.
Ачыкълада къатыланы, джумушакъланы айырыгъыз.
Сёзледе тунакы тауушланы табыгъыз.
Харифле бла тауушланы башхалыкълары неди?
Алфавит деб неге айтылады?

309. Хапарчыкъны окъугъуз, тюблери сызылгъан сёзлени бёлюмлеге бёле, басым сала джазыгъыз.

КЪАРАКЕТЛАНЫ ЮНЮС БЛА ХАЙЫРКЪЫЗЛАНЫ КИЧИБАТЫР – РОССИЯНЫ ДЖИГИТЛЕРИ

Къаракетланы Юнүс бла Хайыркъызланы Кичибатыр, джаугъа заран сала, заманны къалай кетгенин билмейдиле. Къыш келгенликге, ала инджилмейдиле. Халкъ, джашланы къайгъыларын этиб, джылы кийим кереклилерин табдырады. Къайсы элге барсала да, къасы юйге кирселе да, алагъа къуваналдыла...

Бу джерледе къалайлада эсе да партизанла айланганларына джашла ишексиздиле. Заман тохтаусуз кетиб баргъанча, джигит партизан джашланы джаугъа салгъан заранларыны саны ёсе барады.

Чашницкий районда Пузьки элде немелени управаларын гранатала, автоматла бла чачхандыла. Гитлерчилени бир гарнизонларын кюйдюргендиле, сют фермаларына от салгъандыла, онла бла сатлыкъланы, джюзле бла фашистлени ёлтюргендиле. Мингден артыкъ совет адамны джесирден бош этиб, фашизмни ёлюм базаларындан къутхаргъандыла...

Махтаулу ишлени энтда тизерге боллукъду. Алай Уллу Хорламны болдуруп ючюн, джанларын аямай

айланган джашланы партизан кюрешлерин айтыб тауусургъа къайдан къолдан келсин! (Ш. М.)

310. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

Тамыр деб сёзню къаллай кесегине айтылады? Юлгюле келтиригиз.

Джалгъау деб а къаллайына айтылады? Юлгюле келтиригиз.

Джалгъауланы ненча тюрлюсю барды? Сёз тюрлендириучю джалгъауладан да келтиригиз. Бир тамырлы сёзле табыб айтыгъыз.

311. Сёзлени тамырларындан джалгъауларын айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю : *Адам-ла бек эртде-ден бери, джер-ден джулдуз-ла-гъа къалай учар-гъа бил-мей, кёб кюреш-ген-диле.*

Адамла бек эртдеден бери, джерден джулдузлагъа къалай учаргъа билмей, кёб кюрешгендиле. Кёкге чыгъаргъа шарла, тюрлю-тюрлю учхучла ишлегендиле. Джулдузлагъа учаргъа талпыгъандан, кёб джомакъ джарашдырыб айтхандыла.

К.Э. Циолковский, орус алим, космосха джиберирге ракета ишлеб башлагъанды. Алай а ол, муратына дже-талмай, ёлгенди. Энди уа алимле, инженерле, ишчиле Джерни тегерегине талай спутник ийгендиле.

Офицерле-лётчикле Ю. Гагарин, Г. Титов, А. Николаев, П. Попович, В. Быковский, Ата джуртубузну джигер къызы В. Терешкова, дагъыда башхала космосха учуб келгендиле.

312. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Ат къаллай соруулагъа джууаб этеди?

Ким? деген соруугъа къаллай атла джууаб этедиле?

Не? деген соруугъа къаллай атла джууаб этедиле?

313. Тюз атла бла иелик атланы, энчи атла бла тукъум атланы табыгъыз. Аланы санларын, болушларын айта джазыгъыз.

Волга, Къобан, Джингирик, адамла, юй, орам, устазым, партасы, китабынг, Москвабыз, аталары, юйлеригиз, Къумуш, Джөгетей, Москвада, Учкуландан, Худесге, Ташчыны (магъаданы), Ташчыны (кёрдюк), юйюмден, партангда, китабынга, ачхасыны.

314. Назмуну окъугъуз, джазыгъыз. Бусагъат замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

ДУНИЯГЪА-ТЫНЧЛЫКЪ

Сюйген джериме суйюне,

Учуб келелле турнала,

Ёхтем, ариу тауларыма

Келбет саладыла ала.

Къалай ариуду

Биз джашагъан джерибиз,

Аягъын душман басдырмазча,

Сакъ болуб турайыкъ биз! (А. А.)

315. Джырдан юзюкню окъугъуз, назму тизгинлеге бёле джазыгъыз, озгъан замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Чартлаб чыкъдым чынгыл къаяны башына,
Мыдахлыкъ келди Гезох улуну джашына.
Тёгерегим тул-тубан болду, чарс болду,
Акъ маралым мени аллымдан тас болду.
Армау болуб, бир кесекни олтурдум,
Кийигиме быллай хапар мен сордум...

316. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

Сал деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бир-лик бла кёблюк санлада этерге боламыды?

Буз деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бир-лик бла кёблюк санлада этерге боламыды? Этиб кёрюгюз.

317. Нарт сёзлени окъугъуз. Боллукъ замандагъы этимлени тюблерин сыза, бетлерин, санларын айта, джазыгъыз.

Башланмагъан ишни юсюнде джылан джатар.

Бек анасы джыламаз.

Бет бетге къараса, бет да джерге къарар.

Бёрю къарт болса, джубуранчы болур.

Ат къамчиден къоркъар, эр намысдан къоркъар.

Иги къатын ийнени ийнек этер.

Къыш къышлыгъын этмесе, джаз джазлыгъын этмез.

Къар тобукъдан болса, ханс белден болур.

§ 72. Санау. Сёзлеу

318. Айтымланы окъугъуз. Санауланы тюблерин сыза, сёзле бла джазыгъыз.

1951 джыл адамла космосха 3 ракетаны джибергендиле. 1-чи ракетаны 2 январда джибергендиле. Аны арт атлауучуну ауурлугъу 1472 килограмм эди.

12 сентябрда экинчи ракетаны Айгъа айландырыб джибергендиле. Ол 14 сентябрда Айгъа барыб тюшгенди. 4 октябрда Айны тегерегине айланырча 3-чю ракетаны ийгендиле. Аны арт атлауучуну ауурлугъу 1553 килограмм болгъанды.

Санау деб неге айтадыла?

Санаула ненча къауумгъа юлешинедиле?

Санчы, тизгинчи санаула деб неге айтадыла?

319. Башындагъы текстден санчы, тизгинчи санаулары айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю :

Санчы санаула: эки...

Тизгинчи санаула: экинчи...

320. Сёзлеулени тюблерин сыза, точкалары орнуна соруула сала джазыгъыз.

МАЙДА

Май айда кюнле джылы (...?) боладыла. Бир джолда (...?) мен Солтан бла чегетге баргъан эдим. Къанатлыла терекни бутакъларына къонуб, ариу (...?) джырлай эдиле. Терекле да бек омакъ (...?) джасанган эдиле. Солтан мени къулагъыма акъырын (...?) шыбырдады. Ол меннге тѣбентин (...?) къачыб баргъан къоянчыкъны кѣргюздю. Биз анга сейир (...?) болдукъ. Ариу хауаны эркин (...?) солуб, юйюбюзге акъырын-акъырын (...?) келдик.

Сёзлеу деб неге айтадыла?

Сёзлеу бла айтымла къураб джазыгъыз.

321. Берилген сёзлеуле бла айтымла къураб джазыгъыз.

С ѓ з л е у л е :

Былтыр, быйыл, бусагъат, ингирде, огъартын, тѓбен-тин, джертин, исси, джылы, сууукъ, ариу, кемсиз.

§ 73. Бош, къош айтым

322. Хапарчыкъны окъугъуз. Айтымланы айырыгъыз, джазыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ

Биз Ата джуртубузну бек сюебиз. Биз аны учсуз – къыйырсыз тюзлерин, аны уллу чегетлерин, аны ариу мийик тауларын, уллу сууларын, аны сахарларын, эллерин, адамларын сюебиз. Бизни Ата джуртубузну хар бир мюйюшчюгю, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды, джууукъду.

Бизни Ата джурт халкъланы уллу юйюрюдю. Миллионла бла адамла джерни тюбюнде эмда ичинде, тарлада, тенгизледе эмда суулада, суу тюбюнде, къум тюзледе, тундралада къадалыб, баш бурмай ишлейдиле.

Айтым деб неге айтадыла?

Айтымны члени деб неге айтадыла?

Айтымны къаллай членлерин билесиз?

Айтымны биртукъум членлери деб къаллай членлерине айтадыла?

Текстде айтымны биртукъум членлерин табыб, тюблерин сызыгъыз.

Ала айтымны къаллай биртукъум членлеридиле (башчыламыдыла, хапарчыламыдыла, сансыз членлемидиле)?

323. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

РАХАТЛЫКЪ ЮЧЮН

324. Берилген бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Май ай келди. Терекле келбет алдыла. 2. Джай джыяды. Къыш ашайды. 3. Окъугъуз сиз талмай, эрикмей. Сизден врачла, инженерле чыгъарла. 4. Сиз окъугъан усталыкъла, билимле адамлагъа джарарла. Ала сизге уллу бюсюреу этерле. 5. Ашхам болду. Биз Минги Тауну тубюне джетдик. 6. Заман кюнюн керексизге бош ашырмаз. Къуру къыш, не джай болуб, алай турмаз. 7. Къышхы кече, суукъ кече сызгъырады джел. Джигер солдат, сауут алыб, сюеледи таукел.

Бош айтым деб неге айтадыла?

Къош айтым деб неге айтадыла?

Къош айтымда къаллай байламла джюрютюледиле?

325. «Джай» деген темагъа сочинение джазыгъыз. Сочинение-гизде бош эмда къош айтымла тубесинле. Сурат бла хайырланыгъыз.

П Л А Н:

1. Джай келди.
2. Табигъат къаллай кийим кийди.
3. Сабийле чегет талагъа бардыла.
4. Къалай аламатды джай.

326. Керекли тыйгъыч белгилени сала, текстни джазыгъыз.

Джел атханды шош тенгизге мыллыгын толкъунла да суу джагъаны тюелле. Тенгиз биледи хыны джелни кылыгъын адамла уа не этсинле – кюлелле. Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича ёзен-ёзенден къулакъла сайын ашыгъыб чабханча абын-сюрюн этиб бир-бири юсюне къалана джел сызгъыргъан таууш эте энишге къуюлуб тюшюб сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле.

327. Биртукъум башчылары, биртукъум хапарчылары, биртукъум сансыз членлери болгъан айтымла джазыгъыз (окъуу китабыгъыздан).

СЁЗЛЮК

А

агъач
айю
акка
алтмыш
арымай-талмай
ауурлукъ
ашайбыз
аякъ

Б

басхыч
бачха
бёдене
бёрк
Бийчесын
бусакъ
бусагъат
бузджаргъыч
бюгюн
бюгюледи
бюрсюкюн
гууурт
гокка

Д

дуппур

ДЖ

джабышмакъ

джазылады
джамагъат
джаныуар
джелли
дженг
дженгил
дженгнген
джетген
джёге
джилекле
джуммакъ
джууарыкъма
джууукъ
джууурт
джыйырма
джыккыр
джылауукъ
джырлайды
джюзеди
джюкюлю
джюрю
джююкюлдеб

Ё

ёлмез
ёрле
ёсген

И

ийис

К

касса
кёгюрчюн
келликди
кеме
кёккёз
кёкюрек
кём-кёк
кёмюл
кёрюб
кийинникме
киتاب
килограмм
кюзгю
кюкюреди
кюллюкбюз

Къ

къазауат
къайын
къанджалбаш
къарангы
къарылгъач
къартчыгъа
къауум
къачаса
Къобан
къонгурау
къоркъа-къоркъа
къоркъакъ
къошун

къоян
къууанды
къууан
къууанч
къуууш
къумач
къыбыла
къыбылама
къыйын
къыйыкъ

М

малла
меннге
мийик
миллет
миллиард
миллион
мугур
мюрзеу

Н

намыс
насыб

О

ойнайды
ойнарыкъбыз
окъуйма
окъуу
окъулады
онюч

П

пелиуан
планета

С

сакъат
Санкт-Петербург
сап-сары
сауады
сейирлик
сейир-тамаша
сой
соруу
сохта
суусар
сыйы
сюел
сюеме
сюрем
сюрюу

Т

такъюзюк
тапчан
ташкёмюр
тенг
тенгим
тепсе
тёгерек
тилбургъуч
тогъузджюз
тогъуз минг
тоннел

тохсан
тууайлады
турлукъма
тюрленеди
тюрт
тюртю

У

ууакъ
ууат

Х

хазна
хауа
хыйлачы

Ч

чабама
чабарыкъма
чалкы
чаллыкъ
чартлаб
чөгюч
чыкы
чынга
чыммакы

Ш

шууулдайды
шохла

Ы

ыйыкы

Э

эл

элли

энишге

экиджюз

эки минг

экскурсия

эртденбла

Ю

юркек

юркдю

КЪАРАЧАЙ-ОРУС СЁЗЛЮК

Алам – мир, свет, вселенная, космос

Баз – шерсть

Бёдене – перепёлка

Бой – 1. подчинение, покорность

2. рост, телосложение

Булбул – соловей

Булчукъ – почка дерева

Гулоч таякъ – посох с набалдашником

Гюл – цветок

Гюлханий – тюльпан

Дангыл (тюз) – равнина, степь

Домбра – музыкальный инструмент

Дюлдюр – 1. сказочный конь-богатырь

2. конь с хорошими статями

Джанаша – рядом, вблизи, поблизости

Джая – 1. лук (для метания стрел)

2. смычок

Джёге – липа

Джубанч – 1. отрада, утешение

2. игрушка, забава, развлечение

Джубуран – суслик

Джууаш – покорный, кроткий, смиренный, тихий, безответный

Джуурт – цельное, кислое молоко; джуурт айран-неразбавленный водой айран

Заба – кочка

Зайын – яйцо-подкладыш

Закий – талантливый, одарённый, способный

Закъыш – название травы

Залы – тина
Зымпыкъ – кривой, кривобокий
Зар – завистливый
Зарауат – бедствие, лишение
Земзем (суу) – целебная, святая вода
Зийпун – балахон
Зая – изъян, повреждение
Ибилис – дьявол, демон, сатана
Изим – рел. позволение, разрешение
Илипин – канава, оросительный канал
Илячин – сокол
Индек – канава, глубокий ров
Ирият – проклятие, анафима
Камсык – озорник, баловник, сорванец
Канар – большой мешок
Кёрпе – шкурка молодого барашка
Кюрке – берлога
Къасаб – бойня
Къайылыб-къайылыргъа-къаяргъа – перен. окайм-
лять что-то. Реки окаймляют город
Къалам – ручка, перо, карандаш
Къыл къобуз – двухструнная карачаевская скрипка
Къымтым – намекать
Лаба – колокольчик
Лагъымлы – находчивый, смекалистый
Лобан – крот
Мамырлы – спокойный, мирный, благополучный
Мелхум – обилие, изобилие
Мермер – мрамор
Мугур – печальный, унылый, подавленный

Мухот – морковник, съедобная трава

Намыс – нравственность, нормы поведения, порядочность.

Наныкъ – малина

Нарат – сосна

Начас – шалун, проказник, проныра

Нюзюр – обет, клятва, клятвенное обещание

Нюр – 1. сияние, свет, луч

2. обаяние

Оба – могила

Ойдемез – молчун

Окъа – мешура позолоченная

Олтан – подошва

Оракъ – серп

Орис – наследник

Ортакъ – аренда

Пайда – польза, выгода

Палах – беда

Пикир – мысль, идея

Пил – слон

Резик – молодые побеги

Саба – палочка для взбивания шерсти

Сабан – возделанное для посева поле

Сагал – лохмотья

Сокъмакъ – след на снегу, тропинка на снегу

Суусар – куница

Сюлеусюн – рысь

Таджал – неутомимый, выносливый, исполин

Тарпан – сильная выносливая лошадь, породистая

Тарх – 1. о выстреле «бах!»

2. цифра, знак

Тигим – угощение

Тулпар – храбрый, сильный
Удуу – подстрекательство
Улан – сын, дитя мужского пола
Улху – взятка
Фасыкь – порочный, безнравственный
Фахму – дарование, талант
Фатар – квартира
Хаух – напрокат
Хонча – волосы на висках
Чёмюч – чашка, ковш деревянный
Шаудан – родник, ключ
Шауешик – название дерева

БАШЛАРЫ

Ал класслади окъулгъанны къайтарыу

§ 1. Тауушла бла харифле.....	4
§ 2. Бѣлюм. Басым. Сѣзлени кѣчюрюу	7
§ 3. Ат. Сыфат. Этим.....	9
§ 4. Зынгырдауукъла бла сангыраулары тюз джазыу	11

Сѣз

§ 5. Сѣзню къурамы	12
§ 6. Сѣзню тамыры	13
§ 7. Сѣзню джалгъауу	15
§ 8. Бир тамырлы сѣзле	16
§ 9. Джангы сѣзле къурау	18
§ 10. Магъанасы джууукъ неда къаршчы сѣзле.....	21
§ 11. Къош сѣзле	22
§ 12. Къайтарыу.....	23
§ 13. Тилни кесеклери	25

Ат

§ 14. Атны магъанасын къайтарыу	27
§ 15. Тюз эмда иелик атла	28
§ 16. Атны болушлары	31
§ 17. Тюз атны джалгъаныуу	32
§ 18. Болуш джалгъаулары тюз джазылыулары	34
§ 19. Иелик эмда тамамлаучу болушла	38

§ 20. Къайтарыу.....	39
----------------------	----

Сыфат

§ 21. Сыфатны магъанасын къайтарыу	42
§ 22. Тюз сыфатла	44
§ 23. Къайтарыу.....	45

Санау

§ 24. Санауну магъанасы.....	46
§ 25. Санчы бла тизгинчи санаула.....	48
§ 26. Санаулары тюз джазыу.....	51
§ 27. Къайтарыу.....	53

Алмаш

§ 28. Алмашны магъанасы	56
§ 29. Бетлеучю алмашла.....	58
§ 30. Бетлеучю алмашлары джалгъаныулары	59
§ 31. Болуш джалгъаулары тюз джазылыулары	62
§ 32. Къайтарыу.....	63

Этим

§ 33. Этимни магъанасын къайтарыу	64
§ 34. Этимни заманлары.....	66
§ 35. Этимни джегилиюу	69
§ 36. Этимни бусагъат заманы	70
§ 37. Этимни озгъан заманы	72
§ 38. Озгъан заманда этимни джегилиюу	74
§ 39. Этимни боллукъ заманы	75
§ 40. Боллукъ заманда этимни джегилиюу.....	78

§ 41. Этимни айтымда кьуллугъу	79
§ 42. Къайтарыу.....	81

Сёзлеу

§ 43. Сёзлеуню магъанасы	84
§ 44. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле.....	86
§ 45. Сёзлеуню тюз джазылыуу	89
§ 46. Къайтарыу.....	90

Байлам

§ 47. Байламны магъанасы	92
§ 48. Джалгъаучу байламла (<i>бла, да, эмда</i>).....	94
§ 49. Къайтарыу	96

Айтым

§ 50. Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу.....	97
§ 51. Айтымны членлери	98
§ 52. Айтымны баш членлери.....	100
§ 53. Сансыз членле	102
§ 54. Толтуруучу	103
§ 55. Ачыкълаучу	104
§ 56. Болумла	105
§ 57. Айтымны биртукъум членлери.....	108
§ 58. Къайтарыу.....	111
§ 59. Бош эмда кьош айтымла.....	112
§ 60. <i>Да, эмда</i> байламлары болгъан кьош айтымла	114
§ 61. <i>Не, неда, бир, бир да</i> байламлары болгъан кьош айтымла	117

§ 62. Къош айтымда запятой	118
§ 63. Къайтарыу.....	120
§ 64. Айланыу	121
§ 65. Айланыуда тыйгъыч белгиле.....	122
§ 66. Къайтарыу.....	124

Туура сёз

§ 67. Туура сёзден хапар бериу	126
§ 68. Туура сёзлю айтымлада тыйгъыч белгиле	127
§ 69. Къайтарыу.....	130

Джылны ичинде окъулгъанны къайтарыу

§ 70. Тауушла. Бёлюм. Басым. Сёзню къурамы	133
§ 71. Ат. Этим.....	136
§ 72. Санау. Сёзлеу	137
§ 73. Бош, къош айтым	139
Сёзлюк	143
Къарачай-орус сёзлюк	147

Учебное издание

Суюнчев Х.И., Эльканов М.К.,
Эльканова С.М.

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 4 класса
общеобразовательных учреждений

Издание второе

На карачаевском языке

Редактор **Мамаева Ф.Т**
Технический редактор **Балаева Т.А.**
Корректор **Байрамукова Р.А.**

Подписано в печать 16.11.2015 г. Формат 70x90 $\frac{1}{16}$. Бумага офсетная.
гарнитура SchoolBookC, кегль 14/16. Печать офсетная. Усл.п.л. 11,4. Уч.-изд.л. 6,7.
Тираж 3000 экз. Заказ № 050.

Государственный заказчик РГБУ «Карачаево-Черкесский республиканский
институт повышения квалификации работников образования».
369000, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.

ООО «Полиграф-ЮГ». 385000, Республика Адыгея, г. Майкоп, ул. Пионерская, 268.
Телефон для справок: 8(8772) 52-23-92.
E-mail: guripp2@yandex.ru.

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ

БАШЧЫ (КИМ? НЕ?)

Иги (ким?) негер джолну кысхартыр.

ХАПАРЧЫ (НЕ ЭТЕДИ? КИМДИ? НЕДИ?)

Сохта иги (не этеди?) окъвйду.

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

ТОЛТУРУУЧУ (КИМГЕ? НЕГЕ? НЕНИ? КИМДЕ?
НЕДЕ? КИМДЕН? НЕДЕН?)

(кимге?) Муссагъа. (кимге?) Ахматха огъары (неде?)
терекде кёгетле джетдиле.

АЧЫКЪЛАУЧУ (КЪАЛЛАЙ? НЕЛЛАЙ? КЪАЙСЫ?)

(къаллай?) Джарыкъ танг атды.

БОЛУМ (КЪАЙДА? КЪАЙРЫ? КЪАЙДАН?
КЪАЛАЙТЫН? КЪАЧАН? НЕ ЗАМАНДА?
КЪАЛАЙ? НЕЧИК?)

Мени атам (къайда?) Бийчесында (къачан?)
джыл сайын мал кютеди.